

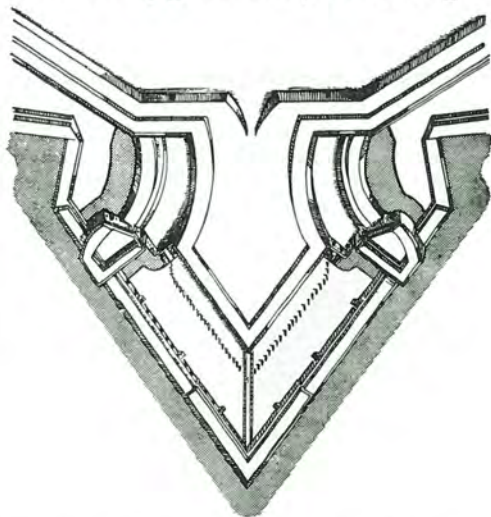
JAARBOEK 1977

STICHTING MENNO VAN COEHOORN

JAARBOEK 1977

waarin opgenomen jaarverslag

STICHTING MENNO VAN COEHOORN

STICHTING MENNO VAN COEHOORN

opgericht 18 april 1932

Mede-oprichtster van de Nationale Contactcommissie Monumentenbescherming (N.C.M)

De Stichting, genoemd naar Menno Baron van Coehoorn (1641-1704),

Nederlands grote vestingbouwmeester, directeur-generaal van fortificatiën onder

Koning-Stadhouder Willem III, stelt zich ten doel:

„de instandhouding te bevorderen van oude buiten militair gebruik gestelde vestingwerken in Nederland, als gedenktekenen van geschiedenis en kunst en als natuurmonumenten, zodoende bij te dragen tot het bewaren van zinrijke overblijfselen en eerbiedwaardige traditiën uit ons nationaal verleden en tevens in het Nederlandse volk de zin voor kunst en natuurschoon te ontwikkelen en te bevorderen”.

Beschermbeer:

ZIJNE KONINKLIJKE HOOGHEID DE PRINS DER NEDERLANDEN

Erevoorzitters - Ereleden:

GENERAAL C. J. SNIJDERS, Oud O.L.Z., voorzitter 1932-1935,

erevoorzitter 1935-1939 (†)

W. H. COOL, voorzitter 1947-1957, erevoorzitter 1957-1958 (†)

L. J. SPANJAERDT SPECKMAN, voorzitter 1957-1967, adviseur 1967-1975,

erevoorzitter 1967-1975 (†)

W. H. SCHUKKING, secretaris 1934-1956, erelid 1956-1967 (†)

JHR. IR. SIX VAN WIMMENUM, penningmeester 1932-1971, erelid 1971-1975 (†)

C. A. DE BRUIJN, secretaris 1956-1970, archivaris 1970-1975,

erelid 1970-1975 (†)

Onderscheiden met „de Coehoornmortier”

1974

DR. J. BELONJE - Alkmaar

C. A. DE BRUIJN (†)

W. MARIS J. AZN. - Willemstad

JHR. IR. SIX VAN WIMMENUM (†)

L. J. SPANJAERDT SPECKMAN (†)

1976

J. L. H. A. ANTONI - Amsterdam

MR. P. J. VAN DER MARK - Den Haag

L. J. MORREAU - Maastricht

DR. H. LE PAGE - Antwerpen

IR. CH. C. VAN DER VLIS - Haarlem

J. J. DE WOLF - Bussum

1977

W. F. K. ENGELBRECHT - Breda

DR. IR. H. A. VAN OERLE - Oude Ade

E. D. VAN WIJNGAARDEN - Naarden

Louis

1
Vraagstukken van
de fortificatie, die dienen moeten tot
Examinatie vande Extraordinaris
Ingenieurs die Aengesteld Sullen
Werden.

Vragen, ... Antwoorden. . . .

In hoeveel Stukken bestaat
de Fortificatie?

Welke Sijn de Nier Stukken
en hoe Worden. Deselver Ge-
noemt?

Wat is de Delineatie, en Waer
in bestaat. Deselver?

In Nier Stukken.

Delineatie, Orthographie,
Schnographie, & Scenographie.

De Delineatie is een grond
teekening, die met de buiten-
ste Linie desigues vander
Wal of fortificatie, met alle
haer Linien en hoeken aan-
toond.

Orthographie is een perpendicular
Laine, doorsnijding vander Wal,
anders genaemt het profiel,
die sod de Hoekste als de dikte
en hoogte vander Capitale.

INLEIDING EN ALGEMEEN OVERZICHT

Een belangrijke gebeurtenis voor de Stichting is geweest het verschijnen van „Verschanste Schoonheid” (een vondst, die titel!) in augustus 1977, een boek waarvan Jan van Herpen in een Avro-radiouitzending op 21 september j.l. heeft gezegd: (. . .) *het is een schitterend en heel leerzaam boek, waaruit ik wat heb verteld. Van harte aanbevolen. De kans is groot dat U na lezing van het boek lid wilt worden van de Stichting Menno van Coehoorn . . .*” En dat hebben velen Uwer dan ook gedaan, wat een bijzondere aanwas (vooral) van begunstigers tot gevolg heeft gehad (ca 100).

Het verslag van de penningmeester toont aan dat het wél een financiële krachttoer was en is. Want wie de cijfers m. b. t. het boek in beschouwing neemt en verder weet dat de oplage in eerste instantie 5000 exemplaren bedraagt, kan berekenen dat zelfs op de handelsprijs van f 39,50 de Stichting een subsidie van f 15,— toelegt. *Waarom dan wel?* Op die vraag luidt het antwoord „vooral om tot een doorbraak te komen”. Een doorbraak in die zin dat eenmaal iedereen zal beseffen, dat *historische verdedigingswerken óók monumenten zijn!*

Te vaak nog kan men constateren dat op congressen, in artikelen, ja zelfs in van overheidswege uitgegeven geschriften handelende over monumenten-beleid alle soorten monumenten zoals kerken, molens, huizen, bruggen en poorten aan de orde komen maar . . . de op die poorten aansluitende wallen, grachten, bolwerken en voorts forten etc. eenvoudig niet worden vermeld alsof ze niet bestonden!

Het behoeft dan ook geen grote verwondering te wekken wanneer soms bij het maken van bestemmingsplannen met monumenten van deze aard te ondeskundig en te lichtvaardig wordt omgesprongen.

Wanneer wij met de uitgave van ons boek kunnen bereiken dat eenieder die ermee te maken heeft (en dat is óók de burger, krachtens zijn recht op inspraak) onze historische verdedigingswerken zal onderkennen als *monumenten van geschiedenis en kunst* en (in veel gevallen) als *natuurmonumenten* (art. 2 van onze statuten) dan geloven wij dat daarmee het financiële offer dat wij brengen ten volle verantwoord is.

Aan de uitnodiging van de Minister van Verkeer en Waterstaat onder het motto „*Inspraak Rivierdijken*” om commentaar te leveren op het *Rapport Commissie Rivierdijken*, welk rapport door ons in algemene zin, qua opzet en presentatie, positief wordt beoordeeld, hebben wij gevolg gegeven door

op te merken dat naar onze mening de in het geding zijnde elementen van landschappelijke en cultuurhistorische aard op zorgvuldige wijze zijn geïnventariseerd, gewaardeerd en in de afweging van belangen zijn betrokken. De in de bijlagen van het Rapport opgenomen kaarten blijken echter op een zodanige schaal te zijn afgedrukt, dat het niet wel mogelijk is na te gaan of en zo ja, in hoeverre bij een noodzakelijk geachte dijkverzwaring, aan bepaalde v.m. verdedigingswerken met hun naaste omgeving schade zal worden berokkend c.q. het zicht daarop in nadelige zin zal worden beïnvloed. In ieder geval achten wij het noodzakelijk dat voor de versterking van elk dijkvak, waarbij een v.m. verdedigingswerk is betrokken een z.g. „uitgekiend” ontwerp wordt gemaakt, dat aan onze Stichting ter beoordeling zal worden voorgelegd.

Voor wat het planologisch beleid van de regering betreft vindt men de beschouwingen daarover onder de rubriek „Terreplein” – „*Ontwikkeling landelijke gebieden*”.

Het *fort bij Rijnauwen* is sedert oktober 1977 definitief op de lijst van beschermde monumenten geplaatst, hetgeen tot grote voldoening stemt na zoveel jaren.

Over het gevoelige en specialistische onderwerp *vestingbeplantingen* zijn wij met de gemeenten Vlagtwedde (*Bourtagne*) en *Heusden* tot goede overeenstemming gekomen evenals met Staatsbosbeheer Arnhem inzake het natuurreservaat „De Hoge Linie” van *Doesburg*.

Onze pogingen om de bouw van een postkantoor nabij „De dubbele Poort” in *Hulst* te voorkomen en om het „*Werk bij het Spoel*” te kunnen behouden hebben geen resultaat gehad. Zorgen maken wij ons over het *fort bij Pannerden*. Spoedige aanpak is hoogst urgent!

Een reden tot verheugenis was het feit dat het Hare Majesteit de Koningin heeft behaagd onze voorzitter, de heer *W. F. K. Engelbrecht*, bij zijn zeventigste verjaardag in oktober 1977 te benoemen tot *officier in de Orde van Oranje Nassau* zulks op grond van zijn verdiensten ten opzichte van onze Stichting en in andere functies, e.e.a. op voordracht van de Ministers van Defensie en van C.R.M. De uitreiking vond plaats door de burgemeester van Breda ten huize van de familie. Gelijktijdig werd aan de „jonge officier” door het dagelijks bestuur *de Coehoornmortier uitgereikt*.

(foto Johan van Gurp)

Eenzelfde Koninklijke onderscheiding was reeds Dr. J. Belonje ten deel gevallen op 30 april 1977 o.m. wegens zijn veelomvattende onderzoekingen en publicaties op historisch gebied, publicaties waarvan ook onze Stichting herhaaldelijk heeft mogen profiteren. De heer Belonje is lid van onze studiec commissie, zoals men weet.

De Coehoornmortier werd in 1977 verder toegekend aan Dr. Ir. H. A. van Oerle – eveneens lid der studiec commissie – in het bijzonder wegens zijn standaardwerk over de Stad Leiden en aan de heer E. D. van Wijngaarden, die met recht de geestelijke vader van het Naardense Vestingmuseum wordt genoemd.

Hoofdbestuur

De volgende heren, leden van het hoofdbestuur, legden hun mandaat neer wegens vertrek naar elders of wegens mutaties bij de organisaties die zij vertegenwoordigden (a) dan wel om persoonlijke redenen (b):

- (a) *Burgemeester J. H. Reinders* van Willemstad – wegens vertrek naar Boskoop; *Ir. C. A. Kuysten* van de ANWB, opgevolgd door de heer *E. R. van Brederode*; *Jhr. Ir. A. L. van den Brandeler* voor „De Hollandse Molen”, opgevolgd door de voorzitter dier vereniging *Mr. G. van der Flier*; *Lnt.kol. Jhr. A. W. Snoeck* van het regiment infanterie Menno van Coehoorn, opgevolgd door *Lnt.kol. H. M. Aalbers* (12-1-1978).

- (b) Gen.maj.der genie b.d. *J. J. de Wolf*; *Ir. H. Weezeman*; *Ir. G. A. Overdijkink*.
- (c) door overlijden ontviel ons de heer *A. J. Gooszen* die op persoonlijke titel in ons hoofdbestuur zitting had.
- (d) als nieuwe vertegenwoordiger van het ministerie van defensie (D.G.W.&T.) heeft zitting genomen de Gen.maj. der genie b.d. *W. J. H. Cortenraad*. Dit mandaat werd tot op heden nog vervuld door onze voorzitter.

Herbenoemd (op persoonlijke titel) werd Jhr. Ir. A. L. van den Brandeler.

De afgetreden hoofdbestuursleden hebben voor hun persoonlijke inzet de warme dank van onze Stichting verdiend.

De *hoofdbestuursvergadering* werd gehouden op vrijdag 13 mei 1977 in het Groot Arsenaal te Naarden. Burgemeester Drs. Kastein nodigde de vergadering uit om in 1978 gebruik te maken van de raadzaal in Naardens Stadhuis, hetgeen in dankbaarheid is aanvaard. *Het dagelijks bestuur* vergaderde in 1977 tien maal. De daarbij besproken verdedigingswerken zijn voor het merendeel vermeld in de rubriek „Mededelingen”.

Voor de mutaties in de *Correspondentschappen* zij verwezen naar Aanhangsel II. Ook in het afgelopen jaar ondervond de Stichting weer veel steun van deze groep medewerkers, waarvoor de voorzitter hun dank bracht tijdens de lunch op de correspondentendag van 1 oktober 1977 in Bergen op Zoom.

Ook de *Studiecommissie* onderging aanmerkelijke uitbreiding vooral ter voorbereiding van de atlanten Zeeland, Noord-Brabant en Limburg.

Over de bijzondere relatie die is ontstaan tussen onze Stichting en de *Japanse Stad Hakodate* (met haar 300.000 inwoners) berichten wij elders in dit jaarboek. Zeer vriendschappelijke relaties ontwikkelen zich met de *Engelse „Fortress Study Group”*. Onze correspondent voor *Zuid-Afrika* heeft om persoonlijke redenen bedankt. Wij zeggen Kol. b.d. *Dr. Jan Ploeger* gaarne dank voor zijn bijdragen gedurende een lange reeks van jaren.

Onze *buitenlandse contacten* zijn groeiende, wat ons een goede ontwikkeling lijkt.

De *zomerexcursie* zal in 1978 de Friese stad *Dokkum* tot doel hebben. In deze fraaie stad zijn de vestingwerken met voortvarendheid gerestaureerd. Jhr. E.

C. Storm van 's Gravesande verleent als correspondent voor Friesland zijn medewerking bij de organisatie van de excursie.

Een onaangenaam verschijnsel van deze tijd is dat verenigingen en stichtingen die aan hun leden aanmerkelijke „service” geven (in de vorm van periodieken, jaarboeken, verstrekking van informatie, levering van drukwerken en andere zaken tegen kostprijs, organisatie van excursies e.d.) voor de noodzaak komen te staan te zorgen dat het totaal van de dienstverleningskosten de minimumbijdragen van leden niet al te zeer gaan overtreffen. Bij onze Stichting is dat wél het geval. (Wij laten hier buiten beschouwing de subsidie op het boek „Verschanste Schoonheid”, waarvan U zelf de hoogte kunt berekenen.) Ons jaarboek alleen reeds kost thans inclusief verzending bijna f 20,—. Het dagelijks bestuur ziet zich dan ook verplicht het hoofdbestuur (hoewel ongaarne) voor te stellen de *minimum bijdrage voor begunstigers* vast te stellen op f 20,— en die voor *donateurs* (sedert de oprichting der Stichting in 1932 op f 25,— ongewijzigd gebleven) thans op f 50,—. Wij vertrouwen dat zulks voor onze begunstigers en donateurs acceptabel is.

Wij zeggen hun gaarne dank voor de ondervonden sympathie en materiële steun in het afgelopen jaar en wij bieden hun dit jaarboek aan, dat met de zeer gewaardeerde medewerking van sommigen hunner en van onze correspondenten tot stand is gekomen.

T.

IN MEMORIAM A. J. GOOSZEN

Moesten wij op de laatstgehouden Hb.-vergadering melden dat ons mede-Hb.-lid de heer A. J. Gooszen zeer ernstig ziek was en wij feitelijk geen hoop koesterden hem ooit weer in ons midden te zien, het heeft slechts vier dagen geduurd voordat de bange voorgevoelens in een droevige zekerheid werden omgezet.

Gooszen was vele jaren secretaris-penningmeester van de Stichting Vrienden van de Vesting Naarden, welke functie hij nauwgezet vervulde. Maar niet alleen van Naarden, ook van onze Stichting was hij een trouwe vriend, die door zijn charmante persoonlijkheid aller sympathie wist te winnen en die wij zeer missen.

Hij ruste in vrede.

E.

Maastricht, afbeelding uit „Verschanste Schoonheid” (foto Frits van Santen)

MET MENNO VAN COEHOORN NAAR DE VESTINGWERKEN VAN MAASTRICHT

Op zaterdag 11 juni 1977 kwamen tal van begunstigers en gasten naar het zonnige Maastricht voor de jaarlijkse excursie van onze Stichting.

In de aanvang handelden de gesprekken voornamelijk over de beëindiging van de gijzelingen in Bovensmilde en de Punt. Velen die vroeg van huis waren gegaan hoorden het nieuws pas onderweg in de trein of tijdens de wandeling naar het stadhuis van Maastricht.

In de hal van dit stadhuis, dat naar verkiezing over een Brabantse of een Luikse trap betreden kan worden, werd het omvangrijke gezelschap welkom geheten door de wethouder van openbare werken, de heer A. P. Dols.

Na de verwelkoming en het uitdelen van de voortreffelijke en uitgebreide informatiestencils, toog men naar het tegenover het stadhuis gelegen bankgebouw waar de maquette van Maastricht bezichtigd zou worden. Door een communicatiestoornis verscheen er echter niemand met een sleutel van het gebouw, zodat direct met de stadsbezichtiging begonnen werd.

Onder leiding van onze correspondent - Maastricht-kenner de heer Morreau en nog vier gidsen van de V.V.V. togen wij op weg voor een wandeling door de oude binnenstad en langs de in Maastricht nog zo rijk voorradige middeleeuwse vestingwerken. Onder meer bezichtigden wij het Stokstraatgebied, waar de voormalige Romeinse Thermen met verschillende kleuren tegels in het plaveisel aangegeven zijn. Op het O.L.V.-plein konden wij een blik slaan op de Onze-Lieve-Vrouwekerk, die voorzien is van een verdedigbaar voorfront.

Overigens werd het voorportaal van deze kerk bewaakt door een zwaar geuniformeerd heer, die menig liefhebber van militaria zou doen watertanden: een jas van een marine-officier met epauletten van een kapitein der infanterie, fourragères van een majoor der militaire administratie en nestels van een adjudant van de Koningin, dit alles bekroond door een generaalssteek!

Vervolgens beklommen wij de stadsmuur langs het Maasfront van de binnenstad. De restauratie hiervan was nog niet geheel afgesloten. Deze muur, de O.L.V.-wal leidde ons naar de 13de-eeuwse Helpoort, bekend van talloze foto's en toch steeds weer indrukwekkend om te zien.

Door de Helpoort heen kwamen wij bij latere, namelijk 16de-eeuwse voorbeelden van versterkingskunst: de rondelen „Haet en Nijt” en „Vijf Koppen”. Deze rondelen zijn typische werken uit een overgangstijd: het

*Pater Vincktoren
(foto G. van der Wel)*

Hoge Fronten

geschut werd teveel een bedreiging voor het onbeschermde muurwerk en aan wallen alleen durfde men zich nog niet toe te vertrouwen.

Langs de 19de-eeuwse poort „Waerachtig” werd het Maaspaviljoen bereikt, alwaar een smakelijke koffiemaaltijd gebruikt werd. De gesprekken hier waren uitermate geanimeerd. Alleen al het blote feit, dat de lichten 1936-? (KNIL) en 1971-1 tegenover elkaar aan tafel kwamen te zitten, leidde tot uitgebreide discussies!

Aan tafel sprak de heer Engelbrecht het gezelschap nogmaals toe om mededelingen te doen over de verdere loop van het programma. Hij besloot zijn woorden met een welkom aan enkele excursiegangers die van overzee en uit Duitsland gekomen waren. Uw verslaggever die toevalig op een eiland woont, vond dit natuurlijk al te veel eer, doch naderhand bleek dat het hier o.a. ging om een lid van de Fortress Study Group, uit Engeland dus.

Na de maaltijd werd de tocht voortgezet langs een groot gedeelte van de tweede ommuring, daterend uit de 14de en 15de eeuw. Deze ommuring omvat behalve de muur zelf, zes torens, twee poternes en een waterpoort. Ook de Pater Vincktoren behoort bij de tweede omwalling.

Aldus werd het bastion Waldeck bereikt, waardoor wij een grote stap maakten naar de 18de eeuw. Het bastion Waldeck is fraai gerestaureerd, maar wel vraagt men zich af of de zachte mergelsteen geschikt is voor restauraties. Allerlei lieden krassen hier hun namen in, maar ook maakt men zich schuldig aan het geheel vernielen van de mergelblokken.

In de caponnière van het bastion werd door leden van de werkgroep Artefact verteld, wat de betekenis van het ten onrechte „de kazematten” genoemde mijngangstelsel was.

Wel een merkwaardige combinatie: de kille, van allerlei „gemakken” voorziene fall-out-vrije caponnière en de lugubere, zich geheel ondergronds afspelende mijnoorlog!

Niet geheel gerust begaf men zich dus in het mijngangstelsel, dat na de slechting van de erboven gelegen wallen, in de eerste decennia van deze eeuw gedeeltelijk werd dichtgegooid. In de Tweede Wereldoorlog is er weer gebruik gemaakt van de gangen. Ze dienden bijvoorbeeld als schuilplaats. Dat de ten dele volgestorte gangen grote bezwaren met zich meebrachten voor de erboven gelegen woonbuurten, behoeft geen betoog.

Door de werkgroep Artefact en de Stichting Maastricht Vestingstad wordt er hard gewerkt aan het vrijmaken van de gangen.

Na een indrukwekkende onderaardse wandeling door de mijngangen met al hun zijnissen, kwamen we uit in een nu ondergronds gelegen caponnière in

een wat verder weg gelegen plantsoen. Hier kon men zich voorzien van documentatie, onder andere van plattegronden van de Hoge Fronten en van het Fort Sint-Pieter.

Vervolgens voerde de wandeling ons naar de Hoge Fronten, een wandeling die leidde gedeeltelijk over en gedeeltelijk tussen de enorme, met zeer vervallen muren beklede wallen. De aan het begin van de excursie aangekondigde restauratie van de Fronten was dan ook hard nodig. Bezichtigd werden de lunet Zeeland, de couvreface Dumoulin met het daarachter liggende bastion Stadhouders, de lunet Holland, het bastion Erfprins en het daar nog achter gelegen bastion Saxen. Nog steeds begunstigd door het mooie weer was de wandeling door dit fraaie natuurgebied wel één der hoogtepunten van de excursie.

In verband met het gevorderde uur verlieten sommige excursiegangers ons na „de Hoge Fronten” om de thuisreis te aanvaarden. Voor degenen die nog bleven was er de gelegenheid om nog een paar magazijnen in de Lage Fronten te bekijken. Deze magazijnen dateerden uit de Franse tijd.

Tevens was er gelegenheid om alsnog de maquette van Maastricht te gaan bekijken.

We kunnen terugzien op een zeer geslaagde excursie, waarvoor de organisatoren zeker onze hartelijke dank verdienen.

G. Gerrits, Texel

VESTINGSTEDENDAG TE GRAVE

Zaterdag 3 september 1977. Grave ontwaakt onder een zwaar wolkendek, waaruit van tijd tot tijd wat regen valt. Het weer belooft niet veel goeds op deze nationale vestingstedendag, waarop meteen het 450-jarig bestaan van het Graafse Kloveniersgilde wordt herdacht.

Tegen tien uur is een grote menigte samengestroomd op de binnenplaats van het Groot Arsenaal, zeer ten pleziere van de gedetineerden, die zo'n verzetje wel op prijs stellen. Nadat de leden van het Kloveniersgilde in stemmig jacquet met kleurige sjerpen zijn ópgemarcheerd, volgt te 10.15 klokke onder trompetgeschal het plechtige hijsen van de vlaggen van de als gast aanwezige zuster-vestingsteden Brielle, Buren, Elburg, Geertruidenberg, Naarden, Ravenstein en Willemstad. Voorafgegaan door de drumband trekt de stoet dan onder grote belangstelling van de bevolking naar het stadhuis - het is droog en de zon breekt zowaar door! Loco-burgemeester J. Gremmen roept zijn gasten een hartelijk welkom toe, waarna de streekarchivaris voor het Land van Cuijk, drs. H. Douma, de bewogen geschiedenis van Grave schetst: een verhaal van veel strijd, tegen de Geldersen, tegen de Spanjaarden, tegen de Fransen - het is eigenlijk een wonder dat van die oude forteres nog iets is overeindgebleven. Het relaas van de archivaris wordt goed gedocumenteerd door een in het stadhuis ingerichte tentoonstelling van oude prenten. Voorzitter Engelbrecht van onze Stichting complimenteert het stadsbestuur met het organiseren van deze dag en biedt als dank voor de uitnodiging de Brielse penning aan. Grote hilariteit van de deputatie uit Brielle, die met hetzelfde cadeau op zak blijkt te lopen! De burgemeester van de buurgemeente Ravenstein roept zeer humoristisch de al eeuwen bestaande naijver tussen beide gemeenten in herinnering, waarna de voorzitter van het jubilerende Kloveniersgilde de rij van de officiële sprekers sluit.

Autobussen brengen de deelnemers naar het restaurant „De Nachtegaal” voor de Brabantse koffietafel. Na het obligate glaasje „brandewien mit suker” en het zingen van het clublied door het Kloveniersgilde (met een zeer toepasselijk refrein „Heft het glas”) komt de stemming er in. Graves mooiste man, die behalve ceremoniemeester toevallig ook ambtenaar voor culturele zaken van de gemeente is, heeft de zaak goed in handen. Loco-burgemeester Gremmen hoeft het gebruik van de microfoon voor de genodigden, die iets op het hart hebben, eigenlijk niet aan te bevelen, want achtereenvolgens komen de burgemeesters van Naarden, Brielle, Buren en Ravenstein naar voren om de gastgemeente te huldigen. Grote spanning ontstaat in de zaal, want ondanks alle welbespraaktheid laat het verlossende woord, welke gemeente in 1978 de organisatie van de vestingstedendag op zich wil nemen, op zich wachten. Ravenstein doet een vage uitnodiging voor 1980, Elburg iets dergelijks voor 1983, maar juist als de opwindning haast ondragelijk wordt, grijpt de wethouder van Willemstad de microfoon: de aloude

vesting aan het Hollands Diep zal ons in 1978 graag ontvangen! Daverende toejuichingen! Het „moderne” militaire element wordt vertolkt door de commandant van het garnizoen, de Overste Smit, wiens staatsrechtelijk gedurfde uitspraak over het verlenen van hulp en bijstand de welsprekende burgemeester van Ravenstein naar de microfoon doet rennen. De gemoederen komen pas weer tot bedaren bij een dia-voorstelling over het wel en wee van de goede stad Grave; het commentaar wordt gesproken door een in charmante kledij gestoken jonge inwonerster.

Teruggekomen ten stadhuijze gaat het gezelschap eerst naar de Grote- of St. Elisabethkerk, waar architect Walter Kramer een uiteenzetting geeft van de problemen, die bij langdurige restauratie rijzen. Onder leiding van de heren Linders en Brinkhuis van Gemeentewerken en ceremoniemeester Barten, die overal is, gaat het in groepen door de binnenstad. Om drie uur begint het defilé van gilden uit België en de naaste omgeving, een kleurrijk schouwspel van muziekcorpsen, vaandels, vendelzwaaiers en stram voortstappende, hun gewichtigheid bewust zijnde, met onderscheidingsteken behangen koningen, al dan niet van een „eredame” vergezeld. Een kanonschot, gelost onder leiding van de kanonnier Atkins van het Leidse Legermuseum, geeft het sein voor een massaal optreden van de gilden, waarna de prijsuitreiking volgt - de jury stond voor een heel moeilijke taak! Ter afsluiting klinkt een pittige Brabançonne over het plein als hulde aan de Belgische gasten, gevolgd door een statig, gedragen Wilhelmus.

Tot slot stroomt heel Grave naar de Maaskade, waar sinds mensenheugenis de 17de eeuwse kanonnen „Le Partisan” en „l’Intrigant” de wacht houden. Stukscommandant Atkins en zijn mannen vullen de loop met zakken kruut en terwijl de Graafse jeugd de oren stijf dicht en de mond wijd open houdt, davert een schot over de Maas, even later gevolgd door een tweede, en waaiert de rook uit over de Nederasseltse uiterwaarden in het Gelderse, waar heel misschien de resten van het voormalige fort Coehoorn nog in de grond zitten. Dat is het sein voor het ópvaren van een machtige vloot zeilboten op de rivier en tevens de afsluiting van de nationale vestingstedendag 1977.

Einde van een kleurig, verrukkelijk festijn, zoals dat eigenlijk alleen in Brabant mogelijk is en moeilijk overtroffen kan worden.

Een geruststellende gedachte, dat ook Willemstad in Brabant ligt!

Mr P. J. v.d. M.

Onlangs verscheen in de Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (Jrg. 1973) een in het Engels gesteld artikel van de hand van onze correspondent in Zeeland Ir. J. A. Trimpe Burger (R.O.B. Amersfoort) over zijn bevindingen en gedachten omtrent de door hem verrichte opgravingen in Oost Souburg bij Vlissingen. Wij bieden onze lezers thans een Nederlandse versie aan van dit niet alleen voor vak-archeologen belangrijke artikel over verdedigingswerken uit de Noormannentijd in Westeuropa.

OOST-SOUBURG, VOORLOPIG VERSLAG OVER DE OPGRAVINGEN IN HET TERREIN VAN DE OUDE BURG (1969-1971)

Ir. J. A. Trimpe Burger

In het centrum van Oost-Souburg (afb. 1) ligt niet ver ten zuidwesten van de parochiekerk een onbebouwd terrein waarin zich de overblijfselen bevinden van een uit het laatst van de 9de of 10de eeuw daterende volks- of vluchtburg. Vooral vanuit de lucht valt het burgterrein op door haar karakteristieke ronde vorm (afb. 2). Het is merkwaardig dat de burg in latere tijd vrijwel onbebouwd is gebleven, in tegenstelling met andere burg-woonkernen zoals Middelburg en Oostburg in Zeeland, en verscheidene andere in Vlaanderen en aangrenzend Frans gebied.¹

Omdat een definitieve bebouwing van het burgterrein te Oost-Souburg dreigde, begon de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek op 17 maart 1969 aan een uitvoerig onderzoek. Volgens een reeds jaren bestaand bestemmingsplan van de voormalige gemeente Oost-Souburg (nu, na de herindeling, gemeente Vlissingen) zou er een winkelcentrum moeten verrijzen. Inmiddels is hierin gelukkig verandering gekomen. Toen het onderzoek van de R.O.B. reeds 2¹/₂ jaar had geduurd, waarbij ca ²/₅ deel van de burg was onderzocht en in kaart gebracht, bleek „bij nader inzien” geen behoefte meer aan een winkelcentrum te zijn. Het archeologisch zo belangrijke monument te Oost-Souburg zal als zodanig gehandhaafd blijven, zo is onlangs beslist.

Een aangepaste restauratie van het burgterrein en mogelijk zelfs een gedeeltelijke reconstructie van de burg wordt overwogen en reeds zijn opdrachten verstrekt tot het maken van plannen daartoe.

In ieder geval hebben de 2¹/₂ jaar van nauwgezet onderzoek tot belangrijke resultaten geleid. Verrassend was vooral de grote overeenkomst die er kon worden vastgesteld in de hoofdstructuur van de burg te Oost-Souburg (en bij nader onderzoek wellicht ook in de andere Zeeuwse en Vlaamse burgen) met

*Afb. 1. Centrum Oost-Souburg met het Burgterrein zuidwestelijk van de parochiekerk
(foto R.O.B.)*

de burgen uit omstreeks dezelfde tijd in Denemarken (Trelleborg Fyrkat, Aggersborg, Nonnebakken).²

De opgravingen sedert 1969 te Oost-Souburg leerden dat de structuur en het grondplan van het oorspronkelijke verdedigingswerk verrassend goed bewaard waren gebleven, zij het dat het bovengedeelte van de vroeger aanwezige ringwal (vgl. afb. 3, reconstructie Trelleborg) in de loop der eeuwen is geslecht, waardoor ook de omringende gracht niet meer als zodanig in het veld is te herkennen. De basis van de wal, waarvan het talud was gemaakt van stevige kwelderzoden, en de resten van dicht tegen elkaar staande palen, behorende tot een palissade of

oeverversterking aan de buitenzijde, waren heel goed zichtbaar in de bestudeerde vlakken en profielen. De nederzetting was gebouwd op een hooggelegen kreekkrug (de top ligt 1.50 m boven N. A.P. ; Duinkerke-II-afzetting), een van de hoogste plaatsen uit die tijd op Walcheren (duinen niet meegerekend). Voordat de burg werd aangelegd, is de schorgrond enige jaren als bouwland in gebruik geweest gezien het voorkomen van ploegvoren in het oude oppervlak onder de burg. Jammer genoeg zijn er in het oude bouwland geen dateerbare vondsten gedaan zodat een terminus post quem niet kon worden vastgesteld voor de bouw van de nederzetting.

Het ontwerpen en het uitzetten van de nederzetting in het terrein is waarschijnlijk wel het werk geweest van deskundige landmeters. Van zulke deskundigen maakten ook de Romeinen gebruik bij de aanleg van hun forten. De diameter (buitenrand wal) van de burg te Souburg bedraagt 150 m. Het binnenterrein wordt door een kruisvormig systeem van wegen in vier gelijke parten verdeeld, juist zoals bij een aantal burgen in Denemarken (afb. 4). De twee haaks op elkaar staande wegen snijden de wal op vier punten, die de toegangspoorten zouden kunnen worden genoemd. Twee van de ingangen zijn in 1969-1971 onderzocht. Een brug over de ca. 16 m brede gracht, gelegen in het verlengde van de wegen en

Afb. 2. Luchtfoto waarop het cirkelvormige Burgterrein duidelijk is gemarkeerd (foto Slagboom en Peeters)

de doorgangen, vormde de verbinding van het burgterrein met de omgeving. Rijen van zware palen die diep in de grachtbodem waren ingehheid en die het brugdek moeten hebben gedragen zijn nog in vrij goede staat aangetroffen. Het tegenwoordige stratenplan in het centrum van Oost-Souburg dat kennelijk uit een vroege tijd dateert, houdt nog gedeeltelijk verband met de ligging van de kruiswegen in de oude burg, afgezien verder nog van de ringweg rondom het gehele complex.

Het binnenterrein van de nederzetting was kunstmatig opgehoogd. Na de eerste bewoningsfase moet de woonplaats nog verschillende keren zijn opgehoogd, vooral in het einde van de tiende of de elfde eeuw. Dit is waarschijnlijk gedaan tegen overstromingsgevaar tijdens stormvloed, maar het heeft ook de ontwatering van de nederzetting bevorderd. We moeten niet vergeten dat de burg in onbedijkt land was gelegen waar de zee toch altijd nog vrij toegang had. De ringwal en de toegangspoorten zullen zo zijn gemaakt dat zij ook bescherming boden tegen het water.

Omdat onder de eerste ophogingslaag oud bouwland is gevonden, moeten we wel aannemen dat de nederzetting is gebouwd tijdens of kort na een zogenaamde regressieperiode waarin de zee weinig of geen invloed heeft gehad op het land. Dit stemt overeen met waarnemingen op het strand van Domburg waar oud cultuurland (met ploegvoren) te voorschijn komt, dat vóór 1000 nog binnen de duinenrij moet hebben gelegen. Op grond van schervenvondsten dateren wij het oude bouwland daar uit de 9de of begin 10de eeuw.

Belangrijk in verband met de ontwatering van het burgterrein in eerste aanleg en bezetting, is de structuur van het kruisvormig wegenselsel en enkele daarop aansluitende „secundaire” wegen die de kwadranten nog weer eens in enkele kavels onderverdelen. De „bouwterreinen” ter weerszijden van de uitgezette wegen heeft men een halve meter opgehoogd, waarbij de taluds op vakkundige wijze met op maat gestoken zoden werden opgezet. De „wegen” benutte men, zoals dit tegenwoordig nog wel in principe gebeurt, als gesloten riolen. Op de bovenrand van de taluds plaatste men dwars over het riool zware houten liggers welke op hun plaats werden gehouden door verticaal in de grond gebrachte palen. Deze houten (knuppel-)wegen, met een daaronder „feilloos” werkende afwatering, vormden de hoofdverbindingen van de nederzetting. De riolen, die naar de gracht toe bovendien geleidelijk meer in de vaste bodem werden uitgegraven, mondden ten slotte via een houten koker, lopende onder de bodem van de toegangspoorten, in de gracht uit. Op één plaats kon de aanwezigheid van een dergelijke koker (duiker) worden aangetoond.

Naast en in de richting van de hoofdwegen liggen de overblijfselen van rechthoekige behuizingen van verschillende afmetingen. Evenals in 1961 bij opgravingen onder de abdij te Middelburg (in de oude burg van deze stad) is

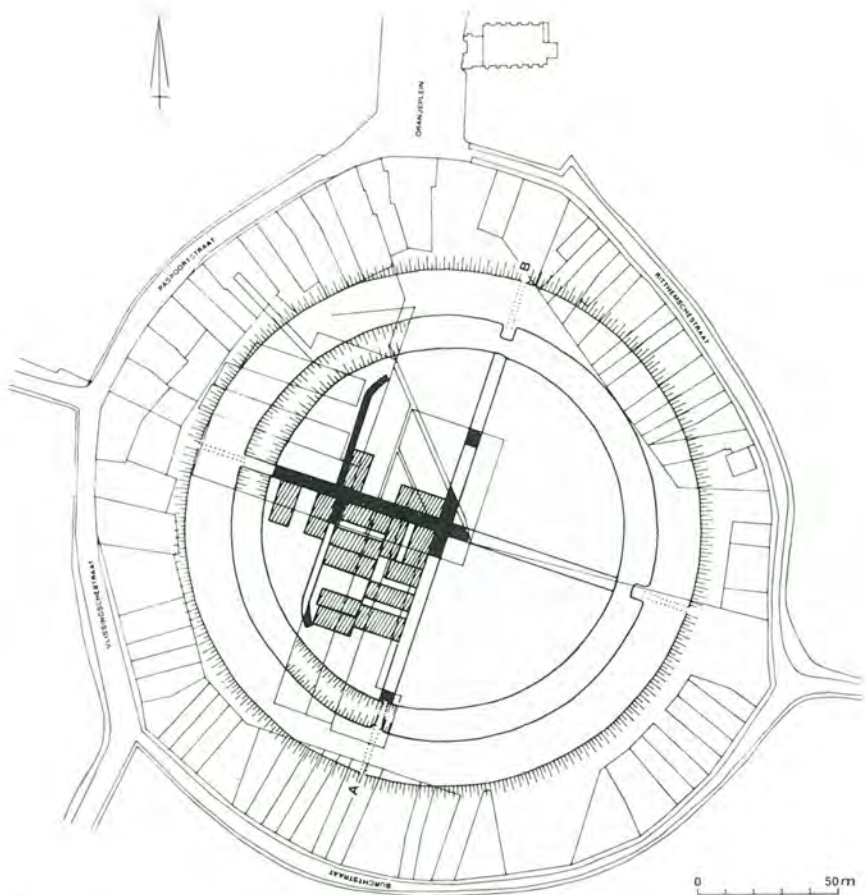

Afb. 3. Reconstructie van de Deense Burg Trelleborg (foto Nationaal Museum Denemarken)

gebleken dat voor de wanden en vloeren veelvuldig gebruik is gemaakt van plaggen, in combinatie natuurlijk met de gebruikelijke hout- en vlecht-wandenconstructies (afb. 5). De plaggen liggen als bakstenen gerangschikt, vrijwel zonder tussenruimten (voegen). Hoe de ligging van de woningen in de eerste bouwfase van de burg te Souburg precies was, moet nog aan de hand van de ingewikkelde veldopgravingstekeningen worden uitgezocht. Een reconstructie van het oudste bouwplan wordt ten zeerste bemoeilijkt doordat het burgerterrein vooral in de 11de en 12de eeuw intensief is bewoond, waarbij oude niveaoverschillen werden aangevuld of zelfs geëgaliseerd. De latere behuizingen verstoren het oudste beeld. Zeker is het dat we te Oost-Souburg geen regelmatige groepering van huizen of bedrijfsgebouwen hebben zoals te Trelleborg, Fyrkat, Nonnebakken (alle drie 4 x 3 x 4 woningen).

Onze voorlopige indruk over de bewoning is, dat deze vóór omstreeks 1000 niet intensief was. Er zijn hiervoor verschillende verklaringen te geven. De oorspronkelijke aanleg was misschien niet bestemd voor permanente bewoning, of wel men heeft er weinig of geen gebruik van kunnen maken.

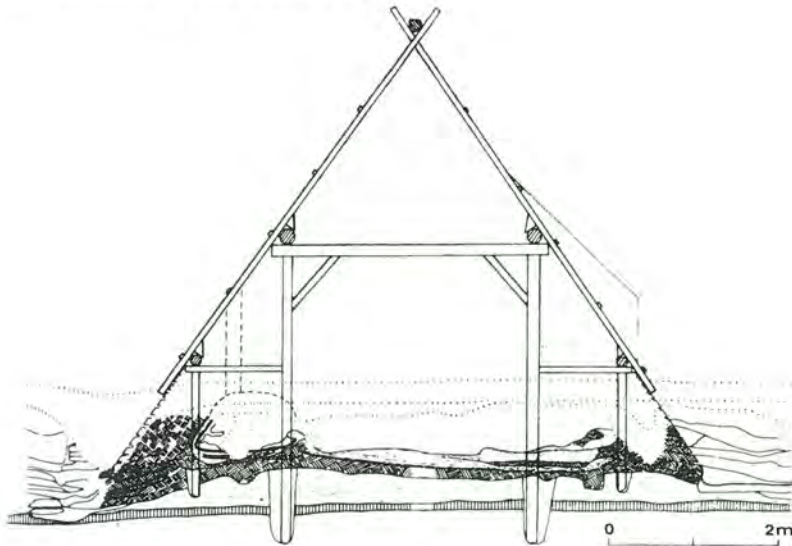
Afb. 4. Plattegrond van de burg met dwarsdoorsnede

We zouden zelfs nog wel met de mogelijkheid rekening dienen te houden dat de burg niet als volks- of vluchtburg (verdedigingswerk) werd aangelegd tegen mogelijke invallers of plunderende benden - de borgen in Zeeland en Vlaanderen worden wel in verband gebracht met de invallen van de Noormannen in het laatste van de 9de eeuw - maar dat deze versterkingen hebben gefunctioneerd als basiskampen, werkkampen of als winterkwartieren van militaire of semi-militaire aard.³ Het is in ieder geval opvallend dat de oudste periode, dat is de periode waarin het kolossale werk van de aanleg van de burg tot stand kwam en daarna in gebruik werd genomen, vrijwel geen vondsten oplevert, behalve maaltijdresten in de vorm van dierenbeenderen en eetbare schelpen.

Het ontbreken van bijv. aardewerk schept problemen in verband met de datering van de aanleg van de burg. Het in onze ogen vroegste aardewerk dat we tot nu toe hebben aangetroffen, is afkomstig van zeer dikwandige, grove reliëfbandamforen, welke waarschijnlijk gedateerd moeten worden in de 10de (mogelijk zelfs laat 10de) eeuw. Badorf-aardewerk en andere vroege waar, bekend o. a. uit vondsten op het strand te Domburg, ontbreken volkomen. We hebben in Oost-Souburg echter nergens kunnen vaststellen dat de dikwandige reliëfbandamforen beslist tot de oudste aanleg behoren. Wij kregen in tegendeel de indruk dat dit 10de-eeuwse (?) aardewerk in verband moest worden gebracht met de activiteiten in de aanvang van de tweede ophogings- en bewoningsfase. Toch heeft het onderzoek enige vroeg te dateren vondsten opgeleverd in de vorm van enkele 9de-eeuwse sieraden. Deze voorwerpen gaan echter evenals munten geruime tijd mee. Er blijft aldus een onzekerheidsfactor bestaan in onze datering van de burg, vooral ook omdat het aantal gevonden sieraden, waarvan enkele uit de gracht, gering is (5 stuks).

Verschillende onderzoekers hebben de ronde burgen in Vlaanderen en Zeeland in verband gebracht met een tekst uit de *Miracula Sancti Bertini Sithiensis* met betrekking tot de plaats die nu St.-Omaars heet (Sithiu is de oude benaming voor St.-Omaars in noordwest Frankrijk). Het gaat in deze tekst om „castella recens facta”, om kort voor 891 opgeworpen versterkingen tegen de invallen van de Noormannen. Met enige „moeite”, en indien we aannemen dat het bovengenoemde reliëfbandaardewerk niet daterend is voor de oudste aanleg, maar voor een tweede bewoningsfase, is de datering op

Afb. 5. Constructie van een huis in de burg

historische gronden in de periode 880-890 eventueel aanvaardbaar. Gaan we van een latere datering uit dan kunnen we de Zeeuwse burgen moeilijk nog in verband brengen met de Wikinginvallen.⁴ De Deense burgen, zoals Trelleborg en Fyrkat worden laat gedateerd, 10de of begin 11de eeuw. Ook in Denemarken wordt de oudste aanleg gekenmerkt door weinig vondsten, hetgeen bij verschillende burgen in Engeland uit deze tijd eveneens het geval schijnt te zijn.

Het is duidelijk dat we bij het onderzoek van de Zeeuwse burgen te doen hebben met een ingewikkeld complex van gegevens, zowel op historisch, archeologisch als op bodemkundig terrein. Het zou te gewaagd zijn in dit voorlopige verslag tot verstrekkende conclusies te komen, zonder eerst het beschikbare feitenmateriaal grondig te hebben geanalyseerd. Mogelijk hechten we bij voorbaat reeds te veel waarde aan de overeenkomst in vorm tussen de Deense en de Zeeuwse burgen. Men is in beide landen misschien onafhankelijk van elkaar uitgegaan van een algemeen bekend en aanvaard prototype vestingwerk.

¹ In 1939 werd door W. C. Braat van het Rijksmuseum v. Oudheden te Leiden voor het eerst een proefopgraving verricht op de burg van Souburg (W. C. Braat, Souburg en Middelburg, in: Oudheidk. Mededelingen Rijksmus. v. Oudheden te Leiden, N.R. 22, 1941, p. 52-69). Door o.a. oorlogsomstandigheden is het onderzoek niet verder voortgezet. De heer Braat deed voorts onderzoekingen in de burgen van Middelburg (Walcheren) en Burgh (Schouwen); Oudheidk. Mededelingen Rijksmus. v. Oudheden te Leiden, N.R. 22, 23, 1941 en idem 35, 1954.

De betekenis van „Souburg” is „Zuidburg”; de oudst overgeleverde vorm is „Sutburch” in 1162 en 1198 (Bullarium Traiectense, II, 32, p. 295; R. Fruin, Het archief der O.L.V. Abdij te Middelburg, R 6, p. 144).

² De titel van het Deense standaardwerk over de burgen is: Olaf Olsen og Holger Schmidt, Fyrkat, En jysk vikingeborg, I. Borgen og Bebyggelsen; Nordiske Fortidsminder Serie B, Bind 3. København 1977.

In dit 241 bladzijden tellende werk (met uitvoerige Engelse samenvatting) worden ook enkele Zeeuwse en Vlaamse burgen besproken en afgebeeld.

³ Naar mijn gevoel is er eigenlijk een wanverhouding tussen de grootte van de burgen (en hun aantal) en de hoeveelheid autochtonen in de streek, die her en der over „Walcheren” verspreid woonden, met uitzondering wellicht van de belangrijke handelsnederzetting bij Domburg.

⁴ C. Hoek ontkomt niet aan de indruk dat er verband moet bestaan tussen de burgen in het Zeeuwse en Vlaamse kustgebied en die in Denemarken. Hij schrijft: „De overeenkomst is zo groot, dat de veronderstelling dat dit type burcht door Denen, die dat, hetzij als Karolingische huurtroepen, hetzij als invallende noormannen, in het kustgebied langs de Noordzee hebben leren kennen, in hun vaderland geïntroduceerd is, de overweging waard is”. (C. Hoek, De ontwikkeling gedurende de dertiende eeuw van het verdedigbare bakstenen huis in het Maasmondgebied, in: Holland, Regionaal-Historisch Tijdschrift 4, 1972, 5, p. 203-205. In Denemarken is men nu ook de mening toegedaan dat het prototype van de Deense burgen wel eens uit Vlaanderen en Zeeland afkomstig kan zijn, m.a.w. de Vikingen hebben hun kennis opgedaan in onze streken. Zie noot 2, p. 216-217.

DE TITELPRENT LODEWIJK XIV

„De schoonheid van Versailles en de naam van Lodewijk XIV zijn nauw met elkaar verbonden, niet alleen in het gedachtenleven van de Fransen, maar ook in dat van alle volkeren op aarde. De buitengewone smaak en de visuele bekoring roepen beelden op van een hof waar alles bijeenkwam wat het land aan grootheid bezat . . . (Mauvois)

Stellig heeft hij daárin gelijk, dat wij nu méér geneigd zijn het beeld van de koning te verbinden met alles wat het Frankrijk van „l'Age d'Or du Règne de Louis XIV" ofwel „Le grand Siècle" aan wetenschap en kunst het nageslacht heeft overgedragen, dan dat wij in hem zien de man die tal van veroveringsoorlogen begon tegen zwakkere buurstaten met als doel Frankrijk veilige natuurlijke grenzen te geven. De man ook die poogde met schijnprocessen van „Chambres de Réunion", een soort door hem ingestelde rechtbanken, ieder mogelijk bruikbaar argument uit de historie op te diepen om daarmede annexaties een schijn van rechtmatigheid te verschaffen. Ook intimidatie was een bruikbaar middel. Het Franse leger immers overtrof elk ander in die dagen in kracht en vaardigheid.

Historisch gezien heeft Nederland geen reden om aan de Zonnekoning met bijzondere sympathie te denken.

Wat ons in deze prent boeit is – behalve de bijzondere compositie en de fraaie uitvoering – natuurlijk vooral het *vestingbouwkundige aspect* dat eruit naar voren komt.

De *wetenschappelijk beoefende vestingbouwkunde* kwam in Lodewijks tijd tot hoge ontwikkeling. Als voornaamste beoefenaren – en elkaars tegenstanders in de strijd – kennen wij Sébastien le Prêtre *chevallier de Vauban* en Menno *baron van Coehoorn*. Beiden schreven zij belangrijke werken over dit onderwerp. Talloze belegeringen over en weer vonden plaas gedurende de drie grote oorlogen waarin ook de Republiek tegenover de Zonnekoning stond (1672-1679; 1688-1697; 1701-1713). Bekend werden vooral de gevechten tussen Vauban en Coehoorn om de vesting Namen in 1692 en 1695. Vauban bouwde voor Lodewijk 30 nieuwe vestingen en verbeterde er 90 om de veroveringen te consolideren.

Maar het ligt in het wezen van de absolute monarchie besloten dat de Vorst alle eer van goede prestaties tot zich trekt. De Koning is immers een goddelijke held! De prent suggereert dat dan ook.

Zij is een product van het mythologisch geladen heroïsme dat in Lodewijks dagen hoogtij vierde, en op de tentoonstelling „Porträt 1 (Das Herrscherporträt) bij het Westfälisches Landesmuseum für Kunst und Kulturgeschichte in Münster (20-11-1977 tot 8-1-1978) te zien geweest. Ze behoort tot de Collectie van Hans-Dietrich Freiherr von Diepenbroick-Grüter te Tecklenburg WDld. Ons werd door bemiddeling van Professor Dr. Peter Berghaus, museumdirecteur, toestemming verleend de prent te reproduceren, waarvoor wij beide heren dank brengen.

Op de legertenten ziet men decoratie met leliën en zonnen (roi soleil). Dit laatste symbool merkt men ook op in het schild dat door de figuur rechts wordt vastgehouden als zon die de aarde beschijnt. Erboven de woorden: nec pluribus impar (vrij vertaald = ook tegen velen opgewassen). Louis le Grand, Roi de France, wordt afgebeeld in antieke wapenrusting met een lauwerkrans om de met struisveren getooide helm. Met een staf wijst hij naar vestingtekeningen, hem door twee jongere figuren voorgehouden. Links in een landschap een versterkte stad waartegen ruitertij optrekt met nog enig voetvolk.

De dichtregels zijn moeilijk op goed verstaanbare wijze te vertalen. Daarvoor zou men meer moeten weten omtrent de omstandigheden waarop ze betrekking hebben. Sommige regels lijken te zijn gericht tegen andere dichters die – dat moet men dan aannemen – de koning opzweepen tot nog meer strijd, aanmoedigen steden te veroveren, muren te slechten, zich in bloedbaden te storten om nog meer roem te behalen. Déze dichter echter maant de Vorst, na

zoveel roem, het strijden te staken en dat dan maar over te laten aan hen die daar zin in hebben.

De prent dateert van 1694 (midden in de negenjarige oorlog 1688-1697). Weliswaar waren successen behaald maar het ging toch niet goed. Het volk leed onder de financiële druk en vooral de armsten en de boeren leden honger. Dienstplicht was ingevoerd en vele mannen vluchtten daarvoor.

Het gedicht links onder in het beeld met een poging tot vertaling:

Louis qui fait trembler la terre
Et ne trembla jamais
Qui se fait redouter à coups de cimenterre
Et se fait admirer à force de bienfaits
A parû trop aimer les périls de la guerre
Pour ne pas aimer un peu les plaisirs de la paix

Lodewijk die de aarde doet beven
En zelf nimmer beefde,
Die zich doet duchten door slagen met het
kromzwaard
En zich doet bewonderen wegens zijn
weldaden,
lijkt té veel smaak in
de gevaren des oorlogs te vinden
Om ook maar iets te houden van
de vreugden des vredes.

De dichtregels aar: de voet van de prent (met een weergave van hun inhoud):

Ouy, GRAND ROY, laissons là
les Siegez, les Batailles,
Qu'un autre aille en rimant
renverser des murailles
Et souvent sur tes pas mar-
chant sans ton aveu,
S'aille couvrir de sang,
de poussière et de feu.

Ja, GROTE KONING, beëindigen wij
de belegeringen, de veldslagen
Laat een ander, al dichtende
muren slechten,
En, vaak uw voetstappen druk-
kende, zonder Uw instemming,
Zich bedekken met bloed en stof
en storten in het vuur.

A quoi bon, d'une muse
au carnage animée,
Echauffer ta valeur
d'jà trop allumée,
Jouissons à loisir du fruit
de tes bienfaits:
Et ne nous lassons point
des douceurs de la paix.

Wat nut het, door een van bloed-
dorst bezeten muse
Uw reeds te onstuimige strijd-
lust op te zwepen?
Laat ons volop genieten van de
vruchten Uwer weldaden:
En de zoete geneugten van de
vrede niet moede worden.

Ons is nóg een (naar het lijkt verwante) prent bekend. De Koning in wandeldracht, sierlijk geborduurde mantel, hoed met brede bontrand, degen opzij, staf in de rechterhand. Rechts op de achtergrond gelijksoortige, gedecoreerde legertent. Links een belegerde stad met troepen ervoor. Onderschrift:

LOUIS LE GRAND
la Terreur et l'Admiration de l'Unîvers

Angst of bewondering in zijn tijd. Men stond aan deze of aan gene zijde.

Waar men als beschouwer achteraf ook moge staan, een zekere grootsheid is Lodewijk XIV niet te ontzeggen en deze is hem bijgebleven door de eeuwen heen.

Hij moge dan zijn land in 1715 in financiële ontreddeering hebben achtergelaten met een volk dat hem voor een groot deel haat toedroeg. Het moge toen dan wel gedaan zijn geweest met de hegemonie welke Frankrijk aanvankelijk onder zijn regering had, daar stond wel iets tegenover.

Fransé stijl had zich over geheel Europa verbreed. Fransé gebruiken waren in alle hoven nagevolgd en het Frans werd als nooit tevoren voertaal in de hoogste kringen van alle landen in Europa, zodat het Fransé prestige in dát opzicht was gevestigd.

DE CAPONNIÈRE VAN HET FORT BIJ HOOFDDORP

Twee van de forten der „Stelling van Amsterdam” zijn er, waaraan de constructeurs bijzondere aandacht moesten geven omdat zij in de linie min of meer als knooppunten gelden zouden. Deze objecten waren het Fort bij Spijkerboor en dat bij Hoofddorp. Zij hebben dan ook, in tegenstelling tot de overige uit de lange reeks een grotere hoogte, namelijk een dubbele verdieping gekregen.

Men heeft „Spijkerboor” voorzien van een pantserkoepel plaats biedende aan twee snelvuurkanonnen van 10,5 cm. 1.25, Krupp-Gruson. Daarentegen

*Fort bij Hoofddorp
Wal en voorgecht van het fort, waartussen de caponnière (foto auteur)*

ontving „Hoofddorp” omdat een grote vuurkracht dáár niet zo bijzonder gewenst werd geacht in het front zijn dubbele pantser-caponnière.

Een caponnière vormt een onderdeel van een vestingwerk. En voor het geven ener definitie daarvan moge ik bij voorkeur hier gebruik maken van de term, zoals die in het vaderland van dit onderdeel de meest juiste en meest gebruikelijke is, ontleend aan de „Dictionnaire de l'Académie Française”,¹ luidende: „*Logement creusé en terre, que l'on fait d'ordinaire dans des fossés secs, et où il peut tenir quinze ou vingt fusiliers qui tirent presque à rez-de-chaussée sans être vus*”.

Hoewel de definitie ervan uitgaat, dat aanleg ener caponnière doorgaans in droge grachten plaats heeft, kan deze omstandigheid bij in Nederland voorkomende militaire werken slechts bij hoge uitzondering (bij forten aan het zee-front) gemeld worden. Ook overigens is het aantal der caponnières beperkt, tenminste in ons land. Om enige markante voorbeelden aan te wijzen zou ik hier willen opsommen: die in de fronten van de forten bij Rijnauwen, Edam en St. Aagtendijk (bij Beverwijk), die in de voormalige vesting Gorinchem ten oosten van de Kanaalsluis op de Merwede (een halve caponnière), de dubbele in het Bastion Dirks Admiraal (Den Helder) en in oneigenlijke zin het torpedo-magazijn bij wijze van halve caponnière aan het Bastion 2 of „Haarlem” van Hellevoetsluis.

Het Fort bij Hoofddorp nu is nog geheel intact en de pantser-caponnière ligt er nog steeds want de Duitse bezetters hebben daar klaarblijkelijk alleen belangstelling voor de hefkoepels gehad, terwijl ook de ijzeren observatiepost is gebleven. De gemeente Haarlemmermeer kocht het werk aan in 1971 en ofschoon men aanvankelijk niet of nauwelijks wist wat met het verworvene te gaan uitrichten, werd tenslotte bepaald, dat ter plaatse een „cultureel centrum” zou worden gevestigd. Daarmee staat evenwel nog geenszins vast, dat dit fort ook nog als „monument” in de zin der Wet zal worden aange-merkt.

Het ontwerp van dit bewuste vestingwerk werd vastgesteld bij Kabinets-aanschrijving van „Oorlog” van 22 april 1903 (luit^a. Q 34) en in oktober daarna heeft dit departement bij aanschrijving waarop apostille van de Inspecteur der Genie, opdracht verleend aan de Eerststaanwend Ingenieur in het toenmalige 2e Commandement te Haarlem, om de nodige bestekken te ontwerpen met bijbehorende plans en deze dan vergezeld gaande van een nota van toelichtingen ter goedkeuring in te zenden bij de hogere autoriteit.

Het derde van die bestekken nu, de bomvrije gebouwen betreffende,² daar ontworpen door de luitenant-kolonel, eerstaanwend-ingenieur C. J. Sniijders en zijn kapitein-ingenieur J. F. Schmöle,³ dd. 14 juli 1904, bevatte onder C. een hoofdstuk getiteld „Het maken van eene

caponnière", waarin onder de „delen" (men zou kunnen zeggen „punten") 133-137 met omschrijving van het werk, voorschriften gegeven werden voor het tot stand brengen van extra-zwaar heiwerk, van het betonbed, de muren en de dekkingen. Aan het slot werd vastgesteld hoe de opstelling der op het terrein gereed liggende pantsering zou dienen te geschieden: „met het ondervlak op 3,6 M. —A.P. moet op en tussen het betonrak, beschreven in de deelen 135 en 136 worden opgesteld en vastgegoten met C. 2. eene pantsering van het Rijk, wegende ongeveer 19.500 K.G. en liggende op het fortemplacement. Tot deze opstelling mag niet worden overgegaan dan nadat het betonwerk van den onderbouw naar het oordeel der Directie voldoende verhard is".

In de tot 5,8 m. —A.P. te ontgraven funderings-put werden ingeheid, met de koppen op 5,5 m. —A.P. liefst 83 heipalen van variërende lengten tussen 13 en 15 m met verwijdering van de russenliggende grond. Cementbeton van grind moest hier worden verwerkt en op het te leggen betonbed zou een beklamping aangebracht worden bestaande uit vlakke klinkers, dik 2 lagen. Dit alles terwijl de uit de poterne aansluitende toegang tot de caponnière over een lengte van circa 5 m. moest worden overdekt door pakketten van spoorstaven wegende tezamen 4200 K.G., aan de voorzijde aansluitende tegen de pantsering; overigens met afwerking van het ondervlak van de dekking in gewelfvorm (volgens een boog met 0,09 pijl).

De aanbesteding van de bomvrije gebouwen had na aankondiging in de Staatscourant en aanplakking van biljetten te Haarlem plaats op 8 oktober 1904 door de toenmalige eerstaanwezende ingenieur J. F. Stuten. Bij begroting waren de kosten geraamd op f 233.200,—, maar de aannemingsom, die desondanks de goedkeuring van het Ministerie ontving bedroeg f 237.200,—. Uitvoerder werd Willem Blankvoort Czn., aannemer te Haarlem, die daartoe met uitzondering t.a.v. enkele kleinigheden als uiterste termijn voor de laatste werken de maand juli 1906 toegestaan kreeg, zodat wij gevoegelijk kunnen vaststellen, dat het fort van het laatstgenoemde jaar dagtekent.

Wie met de plaatselijke situatie van het vestingwerk bekend is, zal aantonds kunnen inzien waarom juist de caponnière als een noodzakelijkheid beschouwd diende te worden. Het Fort bij Hoofddorp bevindt zich namelijk onmiddellijk achter de zware z.g. „Geniedijk", die de totaliteit van de Haarlemmermeerpolder over de gehele breedte in tweeën deelt teneinde een inundatie van het zuidelijke voorterrein mogelijk te maken. Een potentiële vijand, die zich op deze dijk had gewaagd en er zich genesteld had, zou zonder veel moeite bijvoorbeeld begunstigd door duisternis of nevel, de diepe fortgracht achter de dijk passerende, het werk kunnen bestormen. Zulks des te gemakkelijker aangezien uit het fort zelf op deze verhoudingsgewijs diepliggende gracht onder gewone omstandigheden reeds moeilijk vuur af te geven zou zijn door de verdediger. Reden, waarom men allerminst ten onrechte tot de aanleg der kostbare caponnière besloten heeft.

Op de bijgevoegde foto ziet men de thans dichtgroeijende vóórgracht van

het fort met de caponnière daaraan op de oever, als een log, grauw-zwart uitsteeksel een vertoning opleverende min of meer alsof zich daar ter plaatse een olifant zou bevinden!

Mijn relaas hier eindigende moge ik de hoop uitspreken, dat tenminste de caponnière van het Fort bij Hoofddorp, die helaas in het aansluitende betonwerk al enige tekenen van aftakeling begint te vertonen, als beschermd monument beschouwd zal mogen worden, ook al omdat Generaal Snijders, de eminente grondvester onzer Stichting de nodige bemoeienis met deze belangwekkende militaire aanleg te Haarlemmermeer heeft gehad.

Alkmaar, oktober 1977

Mr. J. Belonje

- ¹ Tome I Paris 1814, p. 195. – Ofschoon J. D. Pasteur in zijn „Handboek voor de Officieren van het Korps Ingenieurs, Mineurs en Sappeurs” II, Zutphen 1826, blz. 38 doorgaans uitstekende informatie geeft, is zijn definitie in dit geval te omslachtig en nauwelijks bruikbaar.
- ² Dit en de eerder genoemde stukken bevinden zich in de „Contracten van Oorlog, Genie” en het Dépôt van het Algemeen Rijksarchief te Schaarsbergen bij Arnhem; zie de MS.-inventarisatie deel II, blz. 144/5 in voce „Hoofddorp”.
- ³ Eerstgenoemde was de latere Chef van de Generale Staf en Generaal-Opperbevelhebber, die op 26 juli 1872 als 2e luitenant zijn intrede bij de Genie had gedaan. Zie over hem de jaarverslagen onzer Stichting „Menno van Coehoorn” passim en laatstelijk J. W. Bonebakker „Twee verdienstelijke Officieren”, Nieuwkoop 1975. – J. F. Schmöle was 2e luitenant der Genie geworden 17 juli 1885; werd 1e luit. 16 juni 1892; kapitein 29 juli 1901 en majoor 29 aug. 1914, waarna hij op 5 febr. 1915 overging naar de bezettings-troepen der Nieuwe Hollandsche Waterlinie.

Bild 121: Ein 5,7 m Verschwindturm im Fort Hoofddorp. Erhöhungswinkel $+ 6^\circ$, $- 6^\circ$. Schußweite 3500 m. Lieferwerk Krupp-Essen und Schneider-Creusot.

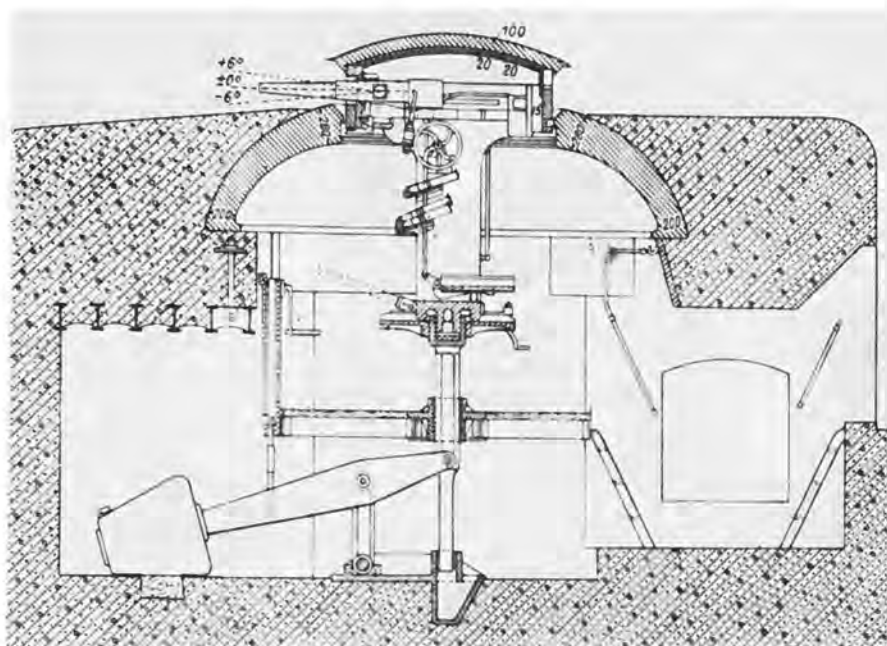

Bild 122

Schnitt des gleichen Panzerturmes wie Bild 121 in ausgefahrenem Zustande

DENKSCHRIFT ÜBER DIE NIEDERLÄNDISCHE LANDES BEFESTIGUNG 1941 – EINE REZENSION NACH 38 JAHREN

HARTWIG NEUMANN D-517 JÜLICH KAPELLENSTRASSE 2

Die Deutsche Wehrmacht hatte in konsequenter Vorbereitung des Überfalls auf die europäischen Nachbarländer sogenannte Pionier-Erkundungs-Stäbe, die die Aufgabe hatten Informationen über militärische und zivile Großbauten, insbesondere Festungswerke, zu sammeln, aufzubereiten und der Obersten Heeresleitung zur Verfügung zu stellen. 1941 bis 1943 erschienen „Nur für den Dienstgebrauch!“, also geheime *Denkschriften über fremde Landesbefestigungen* im Buchdruck in der Reichsdruckerei Berlin. Diese mit ausgezeichneten zum Teil mehrfarbigen Karten, Plänen,

—
 Betonierte Kampf-
 anlage für I. M. G.

- - -
 Feldmäßige Kampf-
 anlage für I. M. G.

┌
 Oberschwemmung

*Befestigungen um Den
 Helder, Aufgabe: Sperrung
 des Marsdiep und Schutz
 des Kriegshafens,
 kommandiert vom
 Marinebefehlshaber*

Fotos, Tabellen ausgestatteten Bände werden meines Erachtens für die Erforschung der neuzeitlichen Befestigungen Europas viel zu wenig herangezogen, weil sie offenbar wenig bekannt sind. So habe ich in niederländischen Publikationen den Band Niederlande bisher nicht als Quelle angetroffen. Selbst in so renommierten Bibliotheken wie der KMA Breda und der Menno van Coehoorn Stichting ist das Buch nicht vorhanden, ja unbekannt. Deshalb habe ich mich entschlossen, im Jaarboek 1977 der Stichting, deren hervorragende Tätigkeit auf dem Gebiete der Erhaltung niederländischer Festungswerke ich seit langer Zeit verfolge, den Band DENKSCHRIFT ÜBER DIE NIEDERLÄNDISCHE LANDESBEFESTIGUNG vorzustellen.

Aus der Reihe der Denkschriften über fremde Landesbefestigungen sind mir 9 Bände bekannt:

Denkschrift über die belgische Landesbefestigung	1941,
Denkschrift über die niederländische Landesbefestigung	1941,
Denkschrift über die französische Landesbefestigung	1941,
Denkschrift über die polnische Landesbefestigung	1941,
Denkschrift über die tschecho-slowakische Landesbefestigung	1941,
Denkschrift über die griechische Landesbefestigung	1942,
Denkschrift über die russische Landesbefestigung	1942,
Denkschrift über die jugoslawische Landesbefestigung	1942,
denkschrift Nachtragsband 1943 mit der finnischen Landesbefestigung und Kurzbeiträgen zu den Befestigungen von Tobruk, Malta, Gibraltar, Hongkong, Manilla, Singapur, Sewastopol.	

Die Denkschriften sind komplett im Militärgeschichtlichen Forschungsamt D-7800 Freiburg im Breisgau Grünwälderstrasse 10-14 in der Präsenzbibliothek, in der der internationalen Fernleihe angeschlossenen Zentralbibliothek der Bundeswehr Wehrbereichskommando III D-4000 Düsseldorf Uerdinger Strasse 50, in der Wehrbereichsbibliothek II D-3000 Hannover Hans-Böckler-Allee 18 die Bände Niederlande, Griechenland, Russland und in der Bibliothek der Koninklijke Landmacht Sectie Krijgsgeschiedenis 's-Gravenhage, Frederikskazerne, Gebouw 13, Band Niederlande vorhanden.

Das Buch „Denkschrift über die niederländische Landesbefestigung“ wurde am 1. Oktober 1941 durch das Oberkommando des Heeres (OKH), Generalstab, General der Pioniere und Festungen, Abteilung Auswertung fremder Landesbefestigungen bearbeitet und herausgegeben. Das war 17 Monate nach dem Überfall Nazi-Deutschlands auf die westlichen Nachbarländer. Das 232 Seiten umfassende Buch war nicht für die Öffentlichkeit bestimmt, sondern nur für den dienstlichen Umgang, weshalb es der damaligen Propagandasprache entbehren konnte. In dem Band zählt man 228 Abbildungen (Fotos, zum Teil farbige Pläne, Zeichnungen), davon 6 mehrfarbige Klapptafeln:

Bild 7 Aufmarsch des niederländischen Heeres am 10.5.1940 (Stellungen und Befehlsbereiche),

Bild 11 Grebbe-Stellung (Baarn bis Rhenen)

Bild 89 Übersicht der Wirkungsbereiche zum Feuerplan der Werkgruppe Kornwerderzand

Bild 90 Ausschnitt IJsselstellung bei Arnhem mit Wirkungsbereichen

Bild 91 Grebbe-Stellung, Übersicht der Wirkungsbereiche um Rhenen und Grebbe

Bild 35
Panzerfort Pampus
 Einer der beiden 24 cm Geschützdrehtürme
 Gerüste für Leuchtfeuer und offene Beobachtung

sowie drei grossformatige Kartenbeilagen:

- I Übersichtskarte über die niederländische Landesbefestigung
- II Karte mit den Wasserhindernissen 1939/40 in der niederländischen Landesbefestigung
- III Militärische Überflutungen im 17.-18. Jahrhundert (als Deckpause für I und II).

Aus der Einführung entnimmt man, dass die Denkschrift vornehmlich auf Erkenntnissen des Pionier-Erkundungs-Stabes Holland beruht, welche im Sommer 1940 zusammengestellt wurden. Zahlreiche Institutionen, darunter auch niederländische, ergänzten das Material: Oberkommando der Wehrmacht: Amt Ausland Abwehr/ Generalstab des Heeres: Fremde Heere West, kriegswissenschaftliche Abteilung, Chef der Heeresarchive Potsdam mit Aktensammelstelle West und Beauftragter des Chefs der Heeresarchive in den Niederlanden, Ausbildungsfilmwesen mit Heeresfilmstelle/ Chef H Rüst und B d E: AHA, In4, In5, In Fest, In 7/ Heeres=Waffenamt: Wa Prüf 4, Wa Prüf 5, Wa Prüf Fest, Wa Prüf 7/ Chef der Heeresbüchereien: Wehrmacht=Zeitschriftenabteilung/ Pionier-Schule 1/ OK Marine: Marine=Waffenamt, Abteilung Festungsbau (Marine= Festungsbaustab Den Haag)/ Reichsluftfahrtministerium: Hauptbildstelle/ Wehrmachtbefehlshaber in den Niederlanden/ Wehrgeologengruppe Holland/ Festungs=Rückbaustab 2 Den Haag/ Hoofdregelingsbureau Den Haag/ - „niederländische Offiziere trugen zur Klärung von Einzelfragen bei“.

Der Schwerpunkt des Buches liegt bei den Festungsbauten von ca 1880 bis zum Kriegsbeginn. Das ist etwa der Zeitraum von „Architecture of Aggression“ (K. Mallory und A. Ottar 1973) über den es im Gegensatz zu vorangegangenen Epochen „Verschanste schoonheid“ (Noortje de Roy van Zuydewijn 1977) wenig Publikationen gibt.

Im *Allgemeinen Teil* der Denkschrift werden wehrpolitische und militärgeographische Grundlagen der niederländischen Landesbefestigung vorgestellt. Die Verfasser gehen von einer Bevölkerungszahl von 9 Millionen aus, einer wasserfreien Fläche von 34.400 km², Grenzlänge gegen Deutschland 510 km, Grenzlänge gegen offene See 320 km, 20 km Wasserstrassen pro 100 km² Land, Gesamtstellungslänge 400-500 km bei einer Heeresstärke von 350.000 Mann. Der geschichtliche Überblick gibt Auskunft über die Entstehung der niederländischen Befestigungsmanieren und die hervorragende Bedeutung der Inondation vom 16. Jahrhundert an für Verteidiger wie Angreifer werden geschildert. Infanteriebewegungen im Polderland sind besonders schwierig; Fahrzeuge mit hohem Bodendruck können nicht passieren, weshalb die gesammte Bewegung auf die gut gegründeten höher gelegenen Strassen und Dämme beschränkt war. Ein Eingraben ist wegen des hohen Wasserstandes nur bedingt möglich, betonierte Kampfstände der letzten Generation hatten deshalb meist einen hohen Aufzug über dem Boden. Flüsse, Gräben, Kanäle waren Panzerhindernisse ersten Ranges. Die berühmten Linien werden besprochen: IJssel-Maas, Grebbe-Peel, Neue Wasserlinie. Das Kerngebiet der Niederlande, „in dem die politischen und wirtschaftlichen Kräfte des Staates zusammengeballt sind ist die „Festung Holland“. Die neuen permanenten wie feldmäßigen Befestigungen in Holland wurden von den niederländischen Militärs aus der Erkenntnis der gesammten Lage zwischen England und dem Deutschen Reich diskutiert. Erst die Ereignisse 1933 erzwangen dann die Aktivität im Ausbau aller Systeme. Es folgt ein Überblick über das niederländische Kriegsheer und ausführlicher der Ausbauzustand der Landesbefestigungen im Mai 1940. Ein Kapitel über operative, also friedensmäßige Zerstörungen seit 1936/37 (Brücken und Schleusen) schließt sich an.

Im Kapitel II *Bauwesen* erfährt der Leser über den Ausbau der Befestigungen seit 1874. Genannt werden exemplarisch die Forts Abcoude, Pampus, Hoek van Holland, Op de Biltstraat, Pannerden. Seit Einführung der Branzgranate 1885 gab es dann keine offenen Geschützstellungen mehr, sondern Panzerkuppeln und Eisenbetonarmierung. Die *Entwicklung der Bauforten* wird mit Fotos und Schnittzeichnungen erläutert, so u.a. Betonschartenstände für MG, Dreischartenstände für LMG (spinnekop), die häufigste Kleinkampfanlage in den Niederlanden, Mehrschartenstände für LMG, (unfertige) MG Kasematten, Bereitschaftsräume und Beobachtungsglocken von 1940, Pak- und MG Schartenstände (ein- und mehr-

Bild 36

Kerngebäude mit Haupteingang. Rechts vom Geschützdrehturm je 2 – 5,7 cm Schnellfeuerkanonen in Panzerständen

geschossig), Einscharten-Panzertürme für MG und Pak, Unterstände sowie die Werkgruppe Kornwerderzand und Den Oever mit Details wie zum Beispiel den Scheinwerferanlagen, Befehlsräumen, Sanitäts- und Maschinenständen – alles sehr gut illustriert.

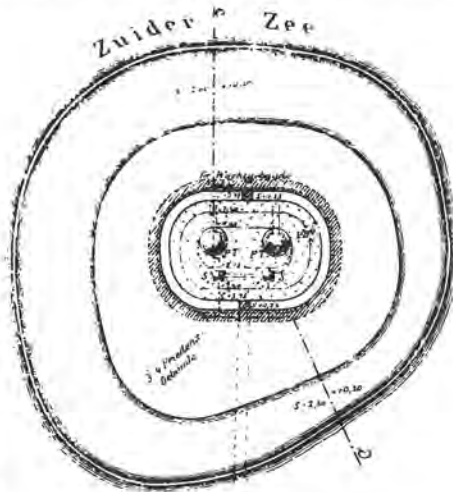
Das Kapitel *Kampfweise* widmet sich der Landesverteidigung, aufgliedert in Allgemeine Grundsätze, Besatzung und Bewaffnung sowie tabellarische Übersichten der niederländischen Infanteriewaffen und der im Küstenschutz wie im Heer verwendeten Geschütze. Dazu kommen Beispiele für Feuerleitung, Feuerpläne, Zielspinnen und ähnliches, wobei insbesondere der komplette Feuerplan der Werkgruppe Kornwerderzand genannt werden muß. Die Betonanlagen dort sind ja zum größten Teil heute noch erhalten. Kapitel IV *Einzelheiten* dokumentiert in Wort und Bild die Bauausführung, also Gründung, Eisenbewehrung, Betonherstellung, Mauerbau für Befestigungsbauten; Panzertürme für Feuerwaffen und Observation, welche nach 1930 gebaut wurden; dazu auch ältere Panzertürme

seit 1880; Schartenkonstruktionen und -verschlüsse; Waffen; Lafettierung; Optik; Inneneinrichtung wie Lüftung, Gasschutz, Energie, Heizung, Wasserprobleme; Munitionierung der permanenten Bauten; Hindernisse, insbesondere Inondationen, Schleusen, Kampfwagengräben, Sperren, Minen, Höcker; Tarn- und Scheinanlagen sowie Nachrichtenmittel; Festungsfernsprechnetz und Funkwesen.

Das letzte Kapitel widmet sich den *Feldbefestigungen*, die als Ergänzung der permanenten Werke angelegt wurden. Insbesondere werden die Konstruktionen des niederländischen Schützengrabens und die semipermanenten Stellungen vorgestellt.

Im *Anhang* findet der Benutzer ein ausführliches Verzeichnis der Quellen und Unterlagen. Sie geben dem Buch über den militärtechnischen Rang hinaus einen wissenschaftlichen Charakter. Die Verfasser enthalten sich im Text jeder Polemik gegen die Niederlande, wenn man von kleineren Passagen einmal absieht, ganz im Gegensatz zu den Propagandaschriften der damaligen Zeit. Eine Reihe von militärtechnischen Vorwürfen gegen die niederländischen Militärs von damals sollte besser von einem Holländischen Militärhistoriker auf ihren Wahrheitsgehalt beurteilt werden.

Wegen seiner hier nur skizzierten Reichhaltigkeit für die Erforschung der jüngsten Befestigungsgeschichte und wegen seiner Seltenheit wäre es zu begrüßen, wenn sich ein Verlag finden würde, der diesen Band (und vielleicht auch die anderen der Serie) im Faksimile nachdruckt.

Panzerfort Pampus, fertiggestellt 1892 auf einer künstlichen Insel als letzter Neubau der Stellung Amsterdam. Armierung: 2 Panzerdrehtürme mit je 2 24 cm Kanonen (PT) und 2 Schartenstände für je 2 5,7 cm Schnellfeuerkanonen (S)

CORRESPONDENTENDAG 1977

Op 1 oktober werd de zesde correspondentendag gehouden te Bergen op Zoom. Het trefpunt was het Markiezenhof, waar de deelnemers met een kopje koffie werden ontvangen.

Op het programma stond o.m. een rondleiding door het gebouw. Na een welkomstwoord van de voorzitter werd in de „hofzaal” (vroeger en nu bestemd voor ontvangsten) door de heer J. H. van Mosselveld, conservator gemeentemuseum, een inleiding gehouden.

De heer Van Mosselveld gaf eerst een overzicht van de geschiedenis van het gebouw en vertelde daarna over de in volle gang zijnde restauratie.

- Onder leiding van de bekende Vlaamse bouwmeester Anthonis Keldermans werd in 1485 met de bouw begonnen, in opdracht van Jan II van Glijmes, toenmalig Heer van Bergen op Zoom. De naam Markiezenhof is pas na 1533 ontstaan, nadat Anthonis van Glijmes, kleinzoon van de opdrachtgever, de titel van markies had gekregen. Tot 1795 heeft het gebouw dienst gedaan als woning voor de markiezenfamilie. Bij de komst van de Franse troepen in 1795 werd de markies afgezet en werden zijn bezittingen in beslag genomen door de Franse Republiek. In het Markiezenhof werd toen een militair hospitaal gevestigd. Na het vertrek van de Fransen in 1814 is het gebouw een militaire kazerne geworden en is dat gebleven tot 1957. Intussen was de gemeente Bergen op Zoom in 1819 door een ruiltransactie met het Rijk, eigenaar van het gebouw geworden, doch onder het beding dat het een kazerne zou blijven. Deze bestemming heeft er ongetwijfeld toe bijgedragen dat het complex behouden is gebleven.
- Met de restauratie van het Markiezenhof, waarvoor door de gemeente een doorlopend crediet in uitzicht is gesteld, werd in 1963 een begin gemaakt. Naar verwachting zal het werk in 1985 of 1986 zijn voltooid.
- Nadat het complex in 1957 door het M.v.D. was vrijgegeven werd daaraan door het gemeentebestuur de bestemming cultureel centrum gegeven. Er zijn thans o.m. gehuisvest het gemeentemuseum en de openbare bibliotheek Erasmus.

Na de inleiding leidde de heer Van Mosselveld het gezelschap rond door het gerestaureerde deel van het gebouw. Behalve het zeer fraai (haast te mooi) afgewerkte interieur vielen ook vele kostbare stukken uit de museum inven-

taris te bewonderen, w.o. wandtapijten, schilderstukken, grote collecties tin-, koper-, zilver, en porceleinwerk. Het ligt voor de hand dat de belangstelling niet in de laatste plaats was gericht op de maquette van Bergen op Zoom anno 1747, een door H. van Tilburg vervaardigde copie van het origineel dat, evenals de maquette van Maastricht in het Musée des Plans Reliefs te Parijs wordt bewaard.

Om ca. 12.30 uur werd deze zeer interessante excursie beëindigd.

In hotel „de Draak” aan de Grote Markt werd, na een aperitief, vervolgens een Brabantse koffiemaaltijd genuttigd. Zoals gebruikelijk vond tijdens de maaltijd een gedachtenwisseling plaats.

De heer Sneepe gaf desgevraagd een beeld van de vorderingen bij de samenstelling van de atlassen. Een omvangrijk werk dat naar verwachting nog vele jaren zal voortduren.

De voorzitter vertelde over een bezoek dat door hem en de heren Treu en Van Wieringen was gebracht aan The Fortress Study Group, onze zusterorganisatie in Engeland. Hoewel de werkwijze van beide organisaties sterk verschilt, worden de contacten wederzijds erg nuttig geoordeeld. Dit jaar werden het Kasteel en de werken rond Dover bezocht. Mogelijk zal volgend jaar een bezoek worden gebracht aan Malta.

Na de maaltijd werd onder leiding van de heer W. A. van Ham, lid van de studiegroep en werkzaam bij het gemeente-archief van Bergen op Zoom, een rondwandeling door de stad gemaakt. Onze gids voerde het gezelschap langs een bewaard gebleven oude stadspoort en de in 1950 gedempte haven. Daar ontdekte Uw verslaggever in een gevel een plaquette waaruit bleek dat bij de stormramp in 1953 het water zelfs hier ca. 2,50 m boven het straatpeil heeft gestaan.

Vervolgens ging de tocht langs het Groot- en Klein Arsenaal en de z.g. blokstallen van de Wilhelminakazerne. Behalve deze gebouwen herinneren ook namen als artilleriestraat en mineursplein, evenals de hier en daar opgestelde oude kanonnen op rolpaard, aan de tijd dat de stad een garnizoensplaats was.

Het ravelijn, waarop thans de stadskwekerij is gevestigd, is ongeveer wel het laatste overblijfsel van het verdedigingsstelsel dat Bergen op Zoom tot vestingstad maakte. Via dit eilandje en het uit 1793 daterende Armenhuis „Huize St. Gertrudis” (thans bejaardenflatjes) werd teruggekeerd naar de Grote Markt waar de rondwandeling werd beëindigd en ook de correspondentendag zijn besluit vond.

P. L. Mulder, ing.

「名誉会員の称号を…」とクラーホルン財団から贈られた手紙

函館市へ名誉会員の称号

五稜郭が縁結び

オランダの「当地には六稜郭」 史跡保存団体

【函館22日】オランダの史跡保存団体「オランダの五稜郭」が、函館市に名誉会員の称号を贈った。この称号は、オランダの五稜郭史跡保存団体のメンバーに贈られるものである。この称号は、オランダの五稜郭史跡保存団体のメンバーに贈られるものである。この称号は、オランダの五稜郭史跡保存団体のメンバーに贈られるものである。

「オランダの五稜郭」は、オランダの五稜郭史跡保存団体によって設立された。この団体は、オランダの五稜郭史跡を保存し、その歴史を伝えることを目的として設立された。この団体は、オランダの五稜郭史跡を保存し、その歴史を伝えることを目的として設立された。この団体は、オランダの五稜郭史跡を保存し、その歴史を伝えることを目的として設立された。

GORYOKAKU – HAKODATE – HOKKAIDO – JAPAN¹

Aan de Hokkaido Shimbun van 23 oktober 1977 ontleen wij het hieronder geplaatste bericht dat, zoals U zelf kunt vaststellen (?), weergeeft hoe een relatie tussen de Stad Hakodate (met haar fraaie vesting Goryokaku) en onze stichting tot stand kwam.

(Daar U de kleine lettertjes misschien toch niet zo goed kunt lezen, vermelden wij enkele hoofdpunten):

„*HAKODATE BENOEMD TOT ASSOCIATE MEMBER = GORYOKAKU ALS TRAIT D'UNION TUSSEN HAKODATE EN NEDERLANDSE ORGANISATIE TOT BEHOUD VAN VESTINGWERKEN*”.

Op 22 oktober heeft de stad Hakodate een brief bereikt van de Nederlandse Stichting Menno van Coehoorn, waarin deze organisatie de stad voorstelt een associate membership te aanvaarden, aldus het blad.

„Burgemeester Yano en de andere stedelijke autoriteiten toonden zich bijzonder ingenomen met het voorstel en verheugden zich over het feit dat Hakodate als eerste stad in Japan deze eer te beurt is gevallen. Voorts spraken zij hun erkentelijkheid uit voor de bemiddeling die het Japan-Nederland Instituut² terzake heeft willen verlenen.”

Vervolgens vertelt de krant iets over de voorgeschiedenis en het eerste contact tussen de burgemeesters van Hakodate en Naarden.¹ Tenslotte worden de Japanse lezers ingelicht over Menno van Coehoorn, onze stichting en haar doelstelling(. . .)

Nadat de Stichting het antwoord van burgemeester Yasushi Yano, dat zeer positief was, had ontvangen deed ons bestuur de stad Hakodate, als zodanig, een aanstellingsoorkonde toekomen en werden symbolische geschenken uitgewisseld.

Dat de hiermede ontstane vriendschappelijke relatie tot wederzijdse voldoening strekt moge blijken uit de pas ontvangen brief van burgemeester Yasushi Yano:

March 1, 1978

The Honorable W. F. K. Engelbrecht
President of Menno van Coehoorn Foundation

Dear Sir,

I received the certificate concerning the nomination of our city as extraordinary member of

your Foundation. It is a great honor for me and our 310,000 citizens of Hakodate to become one of members of your Foundation. And it is a full of pleasure that through the fortress, our ancestors' precious heritage, we can make a beginning for promoting friendship with your Foundation.

On behalf of all the citizens, I would like to express my heartfelt thanks for the warm consideration from you and your members up to now.

I sincerely hope that not only the friendly relations but also the exchange of culture between two countries would be tightened more and more.

With the best wishes for the further prosperity of your Foundation and for perfect health of you. Mr. Treu and all the other members, coupled with a continuance of your favors and attention.

I thank you again for your consideration.

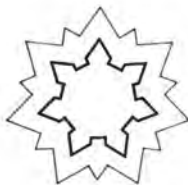
Sincerely yours,

Yasushi Yano
Mayor of Hakodate

4-13 Shinonome-cho
Hakodate City
Hokkaido, Japan

¹ Zie ons jaarboek 1975 blz. 73 en 74.

² Onze begunstiger Drs. J. de Vries, die indertijd als tolk fungeerde bij het telefoongesprek tussen burgemeester Drs. H. J. Kastein van Naarden en zijn collega Yasushi Yano, van het „Japanse Naarden” (Hakodate) is verbonden aan het Japan-Nederland Instituut en werkzaam als researcher bij het lichten van de in Nederland gebouwde „Kaiyo-maru”. Hem danken wij de bemiddeling ook in deze zaak en . . . U zult het wel hebben begrepen ook het krantenknipsel en deszelfs vertaling.

COMMANDO-OVERDRACHT REGIMENT INFANTERIE „MENNO VAN COEHOORN”

Op donderdag 12 januari 1978 te 14.00 uur vond in de Johannes Postkazerne te Havelte de commando-overdracht plaats bij het 47ste Pantser-Infanteriebataljon/Regiment Infanterie Menno van Coehoorn. De luitenant-kolonel der infanterie Jhr A. W. Snoeck reikte het vaandel over aan zijn opvolger de luitenant-kolonel der infanterie H. M. Aalbers voor het front van het bataljon, waarbij het vaandel is ingedeeld. Het geheel werd opgeluisterd door de Johan Willem Friso-kapel met tamboerkorps.

(foto A. J. Tempelman)

Na toespraken van de commandanten werd nog het woord gevoerd door C-4 Div., de generaal-majoor G. A. Numan, die de scheidende commandant de divisie-legpenning overhandigde.

Sedert de vorige commando-overdracht op 27 februari 1976 (zie jb. 1976, blz. 65) is de commandant van het regiment Menno van Coehoorn qualitate qua lid van het hoofdbestuur onzer Stichting. Evenals destijds was ons bestuur uitgenodigd deze plechtigheid bij te wonen. Ondergetekende heeft de eer gehad de Stichting te vertegenwoordigen en tijdens de receptie de nieuwe commandant namens het bestuur de stichtingsdas en het laatste jaarboek aan te bieden, welk gebaar door dezen zeer op prijs werd gesteld.

Luitenant-kolonel Jhr Snoeck is bestemd om per 1 augustus 1978 de functie van militair attaché te Damascus te vervullen.

A. J. Tempelman ing. Zwolle

HET REGIMENT MENNO VAN COEHOORN

Van het bataljon ontvingen wij nog de volgende aanvulling:

In zijn toespraak tot het bataljon zwaaide de scheidende commandant, de luitenant-kolonel Jhr A. W. Snoeck, het gehele bataljon lof toe voor de inzet en de dienststopvatting in de afgelopen twee jaar. Met name werden de dienstplichtigen geroemd voor hun bereidheid het land te dienen. Zij allen doen dit met zeer veel motivatie. Alle andere verhalen hieromtrent ten spijt. De nieuwe commandant deed de toezegging dat hij zich volledig voor het bataljon zal inzetten.

Met name de voertuigverandering en vele oefeningen in 1978 maken de toekomst zeer gevarieerd, aldus het rapport.

In het jaar 1977 valt melding te maken van de volgende militaire- en sportevenementen:

1-2	<i>Divisie Cross, Ploegenklassement nr 4 BCie, nr 10 SSVCIe, nr 14 CCie, nr 23 PaostCie</i>
18-2	<i>Sportdag 47 Painf Bat, Ploegenklassement 1 SSVCIe, 2 PaostCie, 3 BCie, 4 CCie, 5 ACie</i>
13-4	<i>Bezoek van de minister-president</i>
26-4	<i>Brigade sportdag nr. 1: 47 Painf Bat</i>
28-3 tot 2-4	<i>Oefening „Viersprong” in Duitsland (brigadeleiding)</i>
14-5	<i>Dodenherdenking te Mill (3 R. I.)</i>
22-8 t/m 26-8	<i>Brigade CPX-oefening in Duitsland</i>
24-9 t/m 1-10	<i>Oefening „Inter-Action” in Duitsland (divisieleiding)</i>
14-9	<i>Generaal Bartelsbeker nr. 2: 47 Painf Bat</i>

„Dreiging” boven Naarden (foto Frits van Santen)

DE NCM IN 1977

De NCM, voluit geheten Stichting Nationale Contactcommissie Monumentenbescherming, die – overigens in stilte – het eerste lustrum voorbij heeft laten gaan, had ook in het afgelopen jaar haar taak, waartoe o.m. behoort het „bestoken” van de overheid, zoals de Redactie van het NCM-nieuws het zelf zo noemt. Hoe gaat dat dan? De NCM is een overkoepelende organisatie die het contact wil versterken tussen de honderden monumentenorganisaties in ons land. Het Stichtingsbestuur is samengesteld uit de vertegenwoordigers van de initiatiefnemers, waaronder – zoals U weet – onze eigen Stichting M.v.C.

Van groot belang is ook, dat vanuit de wereld der particuliere monumentenbeschermers een duidelijke stem in de richting van de overheid kan klinken.

Het is echter niet de taak van de NCM om actief te zijn op die terreinen waarop de aangesloten organisaties reeds hun sporen verdienen. Het gaat de NCM om de meer algemene zaken waar meerdere facetten van de monumentenzorg tegelijkertijd aan de orde komen.

Aktiviteiten zijn o.m. ontplooid bij de kabinetsformatie: de eerste verantwoordelijkheid voor de monumentenzorg dient bij een cultureel departement als CRM te blijven; t.a.v. de Stadsvernieuwing (nog geen aanwijzing van 1980 als Europees jaar van de Stadsvernieuwing); woonhuizen met waarde als monument (knelpunten in het subsidiebeleid); de Rivierdijkverzwaring, welke activiteit tenslotte is neergekomen op het inzenden van rapporten door de ANWB en M.v.C.

De monumentenstudiedag had een andere indeling dan de vorige. Door het formeren van een viertal werkgroepen werden de deelnemers actief bij deze dag betrokken. Voorts kregen de negen initiatiefnemers de gelegenheid om in een kort tijdsbestek een en ander van hun organisaties uiteen te zetten. Lichtbeelden verhelderden de betogen. Uw voorzitter smaakte het genoeg de doelstellingen van „Menno” en de uitvoering daarvan te vertellen. De tekst is opgenomen in het december-nummer van het NCM-nieuws.

De Monumentenstudiedag 1978 zal in Utrecht worden gehouden op donderdag 27 april. Het thema van deze dag wordt: „Het monument in het landschap”.

W. F. K. Engelbrecht

De door de voorzitter van onze stichting bedoelde uiteenzetting over M.v.C. werd in het blad van de N.C.M., „N.C.M.-Nieuws” als volgt weergegeven:

DE HEER W. F. K. ENGELBRECHT OVER DE STICHTING MENNO VAN COEHOORN

„Vestingsteden behoren tot de parelen in het snoer van historische steden in ons gemeenterijke Nederland” schreef ton Koot in het Maartnummer van HEEMSCHUT en dat ben ik uiteraard van harte met hem eens.

Maar toen dat snoer in het begin van de 19de eeuw nog een gaaf paarlencollier zou kunnen worden genoemd, had men in ons land daar maar nauwelijks oog voor.

Immers, na het verlies van de strategische betekenis en de daarop gebaseerde opheffing van de status „vesting” van een groot aantal steden, betekende dat maar al te vaak het groene licht voor een radicale ontmanteling. Onder het motto „bevrijding van knellende banden die de uitbreidingsmogelijkheden van de steden belemmerden”, werd overgegaan tot een niets ontziende slooppartij.

In het gunstigste geval werden de wallen tot plantsoenen verwerkt en bleven de grachten gespaard.

Wanneer er desondanks in onze tijd nog enkele gave vestingsteden en fraaie restanten van vroegere verdedigingswerken zijn overgebleven, benevens een aantal forten, linies en schansen, is dat te danken aan zeer verschillende omstandigheden:

de sloop zou niet genoeg opbrengen, dus liet men de wallen ongemoeid (ze zouden vanzelf wel verloederen!);

de classificatie als vesting bleef voor een aantal steden gehandhaafd;

als gevolg van het gewijzigde verdedigingsstelsel werden tot W.O.I. nieuwe, al dan niet tot linies behorende werken – buiten de stadsagglomeraties gebouwd, waarvan het militaire gebruik ook na de declassificatie als vestingwerk tot deze tijd gehandhaafd bleef.

Hoewel er al een kentering viel te bespeuren in de algemene mentaliteit ten aanzien van monumenten, werden bij de opheffing van Naarden en Willemstad als vestingsteden in 1926 weer stemmen gehoord, die op ontmanteling aandrongen, een niet mis te verstane dreiging. Een comité streed voor het behoud van de bedreigde vesten en met succes. Het comité voelde dat op dit gebied nog veel meer moest gebeuren en besloot tot de oprichting van de Stichting, die de naam van de beroemdste Nederlandse vestingbouwer Menno, baron van Coehoorn zou gaan dragen en op 18 april 1932 haar statuut verkreeg. De doelstelling:

Het bevorderen van de instandhouding van oude, buiten militair gebruik gestelde, vestingwerken in Nederland, als gedenktekenen van Geschiedenis en Kunst en als natuurmonumenten, zodoende bij te dragen tot het bewaren van zinrijke overblijfselen en eerbiedwaardige traditiën uit ons nationaal verleden en tevens in het Nederlandse Volk de zin voor kunst- en natuurschoon te ontwikkelen en te bevorderen.

Deze Stichting presenteert zich thans aan U. Zij bestaat uit een Hoofdbestuur, waarin vertegenwoordigers van de Regering, van Vestingsteden, een aantal met name genoemde bonden, verenigingen en instituten, zoals de Bond Heemschut, de Rijksdienst v. d. Monumentenzorg, ANWB, KNOB en nog vele andere zitting hebben.

Vernielende vernieuwers duiken telkens weer op en als je niet steeds op je quivive bent, gaat er iets historisch en fraais verloren voor je er erg in hebt. Een compagnie correspondenten helpt het bestuur bij het opsporen van aanslagen op objecten, waarvan het behoud geboden is. Door tijdig overleg met de autoriteiten zijn reeds in vele gevallen goede resultaten geboekt. In andere gevallen hebben rekestes goed werk gedaan. Bestaat de mogelijkheid en de wil tot restauratie

van vestingwerken, dan verleent onze stichting medewerking door het geven van adviezen op vestingbouwkundig gebied en laat zich desgewenst vertegenwoordigen in begeleidingscommissies, werkgroepen en dergelijke. Onze achterban bestaat uit donateurs en begunstigers.

De geschiedenis van de vestingbouwkunde is – hoe kan het ook anders? – een bijzonder veel omvattende wetenschap. Men kan er eindeloos in studeren. Om de kennis daarvan te kunnen doorgeven, tracht onze Stichting gegevens te verzamelen en vast te leggen.

Daartoe is een speciale Studie-commissie in het leven geroepen, die dat verzorgt. De thans voorliggende hoofdtak is het voltooien van de Atlas van Historische Vestingwerken in Nederland, waarvan de beschrijving van werken in acht provinciën gereed is.

De recente verschijning van het boek „Verschanste Schoonheid” van Noortje de Roy van Zuydewijn werd door onze Stichting geïnitieerd om aan de hand van een vlotte, maar verantwoorde beschrijving en een groot aantal sprekende illustraties de lezers er toe te brengen deze schoonheid door eigen aanschouwing te ervaren.

KONFERENTIE VAN DE FORTRESS STUDY GROUP 1977 TE DOVER

De Britse Fortress Study Group blijkt in een behoefte te voorzien. Bij de oprichting, 2 jaar geleden, werd een ledental verwacht van ongeveer 40. Halverwege 1977 was het al 150 en het groeit nog steeds. Ook van buiten het Verenigd Koninkrijk zijn er veel aanmeldingen. Dit bleek ook op de jaarlijkse driedaagse bijeenkomst van 9-11 september 1977, waar onder de ruim 30 deelnemers 8 niet-Britten waren: 2 Denen, 1 Duitser, 4 Nederlanders en 1 Pool. De bijeenkomst vond plaats in Kent. Het gezelschap was ondergebracht in een college van de universiteit te Canterbury waar ook de avondvoordrachten werden gehouden (zie foto). Overdag waren er twee bezoeken aan verdedigingswerken bij Dover.

De voordrachten waren een goede afspiegeling van de gevarieerde belangstelling binnen de groep. Brigadier Hamilton-Baillie behandelde de vestingwerken van Gibraltar; over behoud en restauratie hiervan heeft hij kort geleden advies uitgebracht aan de plaatselijke regering. Het aantrekkelijke van deze vestingwerken is dat er tegen de oude werken aan en er bovenop wel

Dover, conferentie op „hoog niveau”

van alles is bijgebouwd, maar nooit veel gesloopt. Uit de tijd van de Moren is het kasteel (8ste eeuw) er nog. De Spanjaarden, die na 7 vergeefse belegeringen de rots in 1462 op de Moren veroverden, lieten gebastioneerde wallen na. In 1704 veroverden Engelse en Nederlandse mariniers de vesting zonder veel moeite na een beleg van 3 dagen. Gibraltar heeft daarna nog 4 belegeringen doorstaan, waaronder dat van 1779-1783, het langste beleg in de wereldgeschiedenis. Vooral tijdens en sinds dit „Great siege” zijn de vestingwerken enorm uitgebreid. Er zijn meer dan 70 batterijen met een eigen naam. Een specialiteit zijn de tunnels met een gezamenlijke lengte van ruim 40 km. Bijna 1% van de rots heeft men hiervoor uitgehakt en veplaatst. Een andere bezienswaardigheid is een 100-tons kustkanon van omstreeks 1880. Dit is een voorlader, die vóór elk schot naar voren werd gekanteld om vanuit de ondergelegen kelder geladen te worden met behulp van stampers die door een stoommachine werden aangedreven.

In de volgende voordracht vertelde Norman Kingham, eigenaar van Fort Perch Rock, een kustfort uit 1820 op een eilandje bij Liverpool, hoe hij bezig is om het op eigen kosten in de oorspronkelijke staat terug te brengen. Dit is een heel werk, want het fort is geheel overhoop gehaald in 1890 toen het werd ingericht voor een batterij van drie 15 cm kanonnen.

Twee voordrachten waren gewijd aan onderwerpen uit de Renaissance en de tijd na 1850. Deze beide perioden krijgen in het vestingonderzoek de meeste aandacht omdat toen de belangrijkste ontwikkelingen hebben plaats gevonden. J. B. Bury besprak het werk van Francisco de Holanda (1516-1584). Van 1537 tot 1545 maakte deze zoon van een uit Nederland naar Portugal verhuisde miniatuurschilder een studiereis door Zuid-Europa in opdracht van de koning van Portugal. Zijn reisverslag bevat in woord en beeld belangrijke gegevens over de overgang van de middeleeuwse, op muur en toren gebaseerde, versterkingskunst naar de eerste gebastioneerde wallen. Daartussen ligt - vooral in Spanje en Italië - een periode waarin vergeefs is gepoogd om door het zwaarder uitvoeren van de middeleeuwse muurbouwsels het hoofd te bieden aan de verbeterde aanvalsmiddelen. Ook de sterreschans is in deze tijd uitgevonden; forten van deze vorm zijn tot in de 19de eeuw gebouwd, in Nederland o.a. te Nijmegen.

Een onderwerp van na 1850 werd behandeld door Ian Hogg, de geschutspecialist van de Fortress Study Group, die sprak over krombaangeschut in kustbatterijen. Dit kwam in de belangstelling bij de invoering der pantserschepen rond 1860. De eerste pantserschepen hadden namelijk alleen zij-

Dover Castle

„de laatkomers”

pantser maar geen pantserdek. In Engeland werden daarom na 1860 enkele kustbatterijen uitgerust met gladde mortieren onder een vaste elevatie van 45° . Ze raakten in onbruik toen na 1870 grote getrokken voorlaadkanonnen beschikbaar kwamen. Omstreeks 1809 werden de laatste vervangen door achterladers. Een aantal van de oude voorladers werd omgebouwd tot getrokken mortier en opgesteld in karakteristieke putten met een spoorbaantje langs de bovenrand voor aanvoer van ladingen en projektielen. Ze zijn echter niet lang gebruikt en met hun vertrek verdween het krombaangeschut voorgoed uit de Engelse kustforten. Geheel anders was de gang van zaken in de Verenigde Staten, waar van de burgeroorlog (1861-1865) tot de opheffing der kustbatterijen in 1949 mortieren een volwaardig bestanddeel van de kustverdediging vormden. Tot de eerste wereldoorlog is er daar een voortdurende technische ontwikkeling geweest. Erna zijn de mortieren wegens hun beperkte dracht alleen nog gebruikt voor het bestrijken van smalle vaargeulen.

Er zijn honderden Amerikaanse kustmortieren geweest; 4 zijn nu nog bewaard in Florida en een twintigtal op de Philippijnen.

Tenslotte waren er twee voordrachten over de inventarisatie van vestingwerken in het Verenigd Koninkrijk door V. T. C. Smith en van P. D. Cobb over de belevenissen van een plaatselijke groep in Southhampton die alle restanten van verlaten verdedigingswerken, die ze tegen komen, opgraaft en opmeet. De uitersten waren een kustbatterij van 100 jaar oud en een luchtdoelbatterij van 25 jaar geleden.

Er werd twee keer een bezoek gebracht aan de vestingwerken van Dover. Er is daar een smalle opening in de krijtrotsen die de kust van Zuidoost-Engeland beheersen. Ook is het de enige haven op deze kust en het is het dichtst bij het vasteland gelegen punt van Engeland. Dit alles maakt Dover tot een strategisch belangrijk punt, dat al sinds de ijzertijd voortdurend is versterkt. Bijzonder prettig is het dat daarbij nooit het voorafgaande werk geheel is gesloopt, maar is opgenomen in het latere. Er werd een kort bezoek gebracht aan de Romeinse vuurtorens en aan het indrukwekkende en goed onderhouden 12de-eeuwse kasteel, maar de meeste belangstelling van de deelnemers was natuurlijk voor de versterkingen uit de 18de eeuw en later. Het betreft hier voornamelijk 3 perioden: 1793-1814 toen Engeland bedreigd werd door de Franse overheersing van het vasteland, 1860-1875 toen vrees ontstond voor de Franse pantservloot, en de 2de wereldoorlog.

Uit eerstgenoemde tijd stammen gebastioneerde versterkingen voorzien van diepe droge grachten met hoge bekleedingsmuren. Voor de gemeenschap tussen de verschillende onderdelen diende een ingewikkeld stelsel van poternen, tunnels, trappen en schachten, dat tegen overvallers beschermd werd met geweergalerijen, caponnières, geschutkazematten, ophaalbruggen, rolbruggen, valluiken en klapdeuren. Alles heel kunstig maar ook uiterst onoverzichtelijk en het gezelschap begon zich af te vragen of hier nog enige bevelvoering mogelijk was.

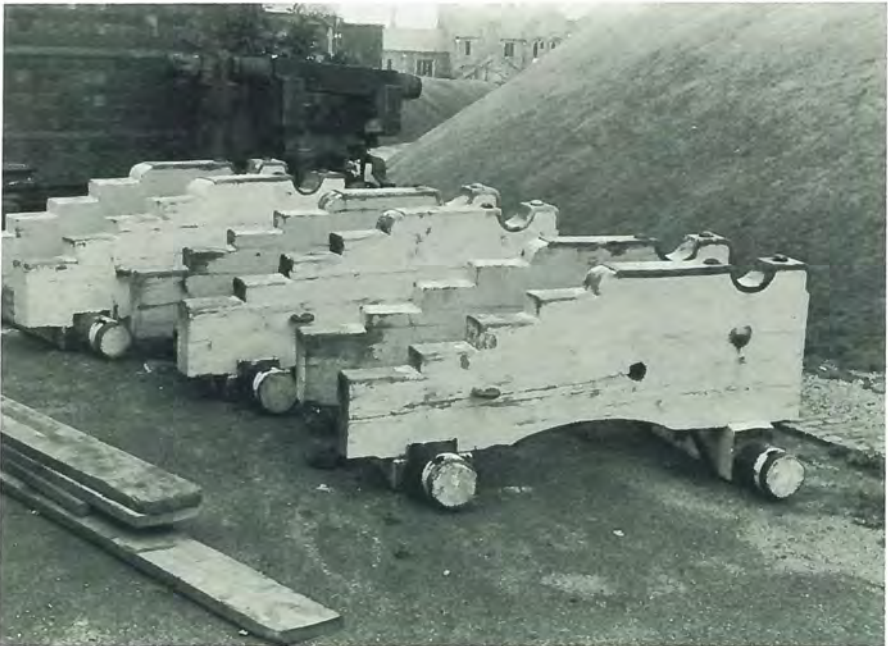
Na 1860 werden de bestaande werken aangevuld en een geheel nieuw buitenfort gebouwd, Fort Burgoyne. Dit alles was niet langer gebastioneerd maar polygonaal en veel overzichtelijker. Wat bleef waren de diepe grachten met hoge bekleedingsmuren. Deze laatste zijn niet altijd van baksteen maar ook vaak van de plaatselijke materialen: kalksteen met een buitenbekleding van vuursteen. Ook verder is alles zeer massaal uitgevoerd, vooral de caponnières met twee verdiepingen. Deze werken bovenop de krijtrotsen werden aangevuld met een uniek bouwwerk, de „Dover turret”, een draaibare pantsertoren bij de havenmond. Het is een platte, ronde doos van 11 m doorsnede, waarin 2 enorme 40 cm voorladers van 80 ton elk. De opstaande

kant heeft een 80 cm dikke smeedstaal pantsering, opgebouwd uit 5 lagen. De voorladers werden geladen vanuit de onder de toren gelegen kelder. De Engelsen mogen zich gelukkig prijzen dat deze technische krachtoer aan de klauwen der schroothandelaars is ontsnapt en nog grotendeels is bewaard.

Tot slot zagen we uit de 2de wereldoorlog geschutopstellingen bovenop de oude 19de-eeuwse batterijen en uitgestrekte ondergrondse tunnels en zalen in de krijtrotsen gemaakt met kolenmijntechnieken. Onze gastheren van de Kent Defence Research Group gaven ons met dit alles een fascinerend beeld van de ontwikkeling der vestingbouw in de loop der tijden.

Dr. J. S. v. Wieringen

(Foto's: H. A. Treu)

Dover Castle, afgedankte rolpaarden

Leest u mee?

Anthony Kemp, *Castles in Colour*; 208 pp, 121 platen in kleur, 12 fig; Blandford Press Ltd; Poole, Dorset 1977.

(door Dr. J. G. N. Renaud)

Weer een boekje over kastelen, denkt men onwillekeurig. Het onderwerp is bijzonder en vogue, ook in ons eigen land en er verschijnt derhalve een onafgebroken reeks goede en minder goede publicaties. De tekst in het boekje van Kemp is niet omvangrijk, slechts een goede 180 bladzijden, terwijl het niet alleen Engelse, maar ook Zuid- en Midden-Europese kastelen behandelt. In feite is het zo, dat het zwaartepunt op de Engelse kastelen valt; maar de schrijver plaatst deze graag in een Europese context en put daarvoor uit de rijke voorraad van Franse, Spaanse, Italiaanse en andere voorbeelden. Uiteraard ontbreken de Kruisvaarderskastelen daaronder niet.

De titel van het boekje is een vlag, die inderdaad de lading dekt; er zijn 121 kleurenfoto's van kastelen in gepubliceerd, die over het algemeen op bevredigende wijze afgedrukt werden. Het werkje sluit met een beperkt glossarium en een bescheiden bibliografie. Hierin treft men bekende namen als Sidney Toy en Anderson aan naast minder bekende als Dutton en Hogg. De opsomming ziet er wel typisch insulair uit; belangrijke uitgaven als het boek van Fino of dat van Rocolle en zelfs het werk van Müller-Wiener over de Kruisridderburchten mist men.

Hiermee wil niet gezegd worden, dat de auteur niet „bij” is. De rol van de Savoyaard master James of St. George bij de totstandkoming van de kastelen in Wales is hem zeer wel bekend.

Wat ons eigen land betreft kan men niet helemaal tevreden zijn. De Burcht van Leiden vertegenwoordigt beslist niet het dominerende type kasteel in de 12de eeuw; wij hebben de neiging om de torenburcht, bestaande uit een grote rechthoekige toren (donjon) een minstens even belangrijke rol toe te kennen. (Valkenburg XII A, Kessel XII A, Merum c. 1150 e.a.). De schrijver schijnt bovendien nog niet op de hoogte van het feit, dat de Burcht van Leiden van de aanvang af bestond uit een ringmuur benevens een daarin opgenomen woontoren! Overigens mag men tevreden zijn met de omstandigheid, dat er in dit werk van beperkte omvang een afbeelding van de Doornenburg is opgenomen.

De schrijver springt op een wel heel eigen wijze om met het begrip „shell-keep”, dat trouwens geen historisch overgeleverde term is. Het woord ontstond pas in de vorige eeuw. Volgens Kemp zou men zelfs onze rechthoekige kastelen met een donjon op één der hoeken kunnen beschouwen als shell-keeps, omdat – weer volgens hem – de bailey ook al binnen de rechthoek opgenomen is. Ons gaat deze logica iets te ver!

Overigens, een goed boekje, geschreven door iemand met begrip voor de specifieke eisen en de daaraan beantwoordende ontwikkeling van de militaire architectuur. Vanuit deze optiek sluit hij zich aan bij de overheersende groep van schrijvers, die de dertiende eeuw in Europa als de bloeitijd van de kasteelbouw beschouwen. In de veertiende eeuw treden er verschillende factoren op – waaronder het in gebruik komen van het buskruit – die het tijdperk van verval inluiden.

Aansluitend op de in hoofdzaak architectonische en krijgskundige benadering van het onderwerp heeft de auteur een apart hoofdstuk over de belegering opgenomen. Een poging om de architectuur-lijn nog wat door te trekken resulteerde in een hoofdstukje over de opleving in de tijd van de romantiek. Al met al een bruikbaar boekje, dat zowel studenten als liefhebbers van kastelen met een wetenschappelijke inslag ten goede kan komen.

Frederik Hendrik, Prins van Oranje door J. J. Poelhekke. Uitg. De Walburg Pers Zutphen 1978. Gebonden 608 blz.; geïllustreerd; prijs f 75,-.

In deze – met steun van ZWO tot stand gekomen – biografie, is met het begrip biografie eigenlijk te weinig gezegd over de wezenlijke inhoud van het boek. Het leven van Frederik was zo nauw verweven met met de totstandkoming van ons staatsbestel, met onze buitenlandse betrekkingen, met het Staatse Leger en – zij het in ietwat mindere mate – de Vloot, ja, met onze dynastie, dat men beter van een halve eeuw vaderlandse geschiedenis, in de breedste zin van het woord, kan spreken.

Steunend op en (men zou haast veronderstellen: uitputtend!) puttend uit een respectabele hoeveelheid authentieke bronnen geeft Poelhekke een kenschets of liever: een goed doortekend beeld van Frederik Hendrik, dat ons zeer vertrouwd voorkomt; een man, die zijn hele leven wijdde aan de totstandkoming van een zelfstandig en in de wereld gerespecteerd Nederland. Een man, die dat deed op een evenwichtige, bedachtzame manier, tegenstellingen tussen de provinciën overbruggend, met veel tact en begrip omspringend met zeer uiteenlopende, nogal eigenzinnige Statenleden, Gedeputeerden, Gecommitteerden, Ambassadeurs en – niet te vergeten – geestelijken van velerlei confessie!

En dat in een positie en functie, die door de Staten-Generaal weliswaar tamelijk nauwkeurig was omschreven (voorzichtig, voorzichtig!), maar die hij in feite steeds méér zelf vorm en inhoud gaf.

Schrijver tekent dat beeld van Frederik Hendrik (blijkbaar) met veel toegenegenheid, waar nodig afstand nemend en doorgaans relativerend. Tekortkomingen worden niet uit de weg gegaan; het beeld wordt er des te menselijker door.

De analyse van het bestel en „de bestierderen“ is zo scherp en helder, dat men er ook nu, te maken hebbend met bestuurlijke zaken, zijn voordeel mee kan doen. Degenen die ijveren voor een bestuurlijke herindeling van ons land, zou men zelfs willen raden geen stap meer op die weg te verzetten, alvorens het boek diepgaand te hebben bestudeerd!

De activiteiten van Frederik Hendrik als Kapitein-Generaal nemen een grote plaats in in zijn ambtelijke en bestuurlijke leven: minstens twintig jaren lang (tot practisch het einde van de Tachtigjarige oorlog) brengt hij de helft van zijn tijd te velde door. We beleven vele veldtochten en ons allen bekende belegeringen mee: Grol, 's-Hertogenbosch, Maastricht, Breda, Hulst, enz. Op de militair-operationele en vestingbouwkundige kanten wordt minder diep ingegaan. Wel uitvoerig op de politieke perikelen daaromheen, de legervorming, de financiering en het uitputtende delibereren daarover (hoe herkenbaar!). Al met al achtergronden, die men eigenlijk niet missen kan, wanneer men zich wil verdiepen in de historie van de vestingsteden in het oosten en midden van ons land.

Het boek is geschreven in een kleurige en rijke taal; na vijfhonderd bladzijden vraagt men zich in gemoede af, hoe schrijver het kon volhouden alsmaar zinnen te blijven vormen met een zo hoog „soortelijk gewicht“ aan (lichtvoetig neergeschreven, jawel, maar doorwrochte) informatie.

Dat brengt me dan op wat ik als enig punt van critiek wil ventileren: het gebruik van niet in de normale woordenboeken voorkomende woorden en begrippen; de redactie van de „Grote Van Dale“ weet wat haar te doen staat bij de eerstvolgende herziening (aanvulling!)

Los daarvan: om de vele (dikwijls kostelijke) citaten uit 17de-eeuwse bronnen te kunnen savoureren, zou een verklarende woordenlijst (17de-eeuws taalgebruik) niet ondienstig zijn.

J. S.

De slag bij Ane, 1227 door Dr. G. Overdiep, Peize (Dr.) 1977, 50 blz. Prijs f 13,50 (franco; te bestellen bij Bibl. M.v.C.)

De in dit boekje verhaalde geschiedenis is gebaseerd op een (bestaand) geschreven verslag van een vergadering te Groningen in 1231 van de Bisschop van Utrecht met vele zijner onderhorigen. Schrijver grijpt – voor een goed begrip van de materie – terug tot in de 10de eeuw, de zogeheten duistere ME. Vage situaties en toestanden in ons land worden op hedendaagse wijze uiteengezet: de strijd tussen de gewesten, de ietwat wonderlijke vermenging van kerkelijke en wereldlijke macht; vooral de grote invloed en (voor die tijd) vër-reikende macht, ook met het zwaard, van de bisschoppen van Utrecht. Bij de verkiezing van die bisschoppen en bij de afbakening der invloedssferen tussen hen en de graven van Holland, resp. Gelre, deden zich situaties voor die ons sinds de kabinetsformatie in 1973 zeer vertrouwd voorkomen!

Dit terzijde . . .

Maar waar het uiteindelijk om gaat in dit verhaal, is één der hoogtepunten in de geschiedenis van Noord-Nederland: de slag bij Ane, nabij Coevorden, in 1227, waarbij de Bisschop van Utrecht door de Drenthen werd gedood.

DR. Overdiep doet dat uit de doeken op de van hem bekende wijze (zie bijv. zijn boek „De Groninger schansenkrijg”) i.c. in kernachtige taal, dikwijls relativerend en met gepast gebruik van understatements. De veldtochten zijn in kleur aangegeven op een ondergrond van geologische kaarten; luchtfoto's en reliëffoto's geven een duidelijk beeld van de terreinen waar de gebeurtenissen zich afspeelden, resp. van restanten van toenmalige steunpunten en versterkingen.

Dr. Overdiep maakt met deze wijze van geschiedschrijving ook ons min of meer duistere verleden goed grijpbaar.

J. S.

„Veertien-achtien de eerste wereldoorlog”. Onder redactie van Dr. R. L. Schuursma, Prof. Dr. Z. R. Dittich, Prof. Dr. P. W. Klein, Prof. Dr. A. F. Manning, Drs. A. H. Paape en Prof. Dr. M. de Vroede. Uitgave Amsterdam Boek B.V. te Amsterdam 1976. Geïllustreerd, 1924 blz. (in 10 banden). Gebonden: f 40,- per band.

Over Wereldoorlog I zijn ontelbare boeken en artikelen geschreven, te veel om in één leven te lezen. Zelfs in deze jaren zeventig moet men nog tamelijk selectief zijn bij het ter hand nemen van nieuw verschenen werken en zeker bij het schrijven van recensies daarover. Voor de huidige generatie(s) lezenden en studerende(n) is het bovendien altijd een opgave tijdig en goed te onderkennen of men het juiste (gewenste) deelgebied van de materie wel te pakken heeft en – vooral – in hoeverre men objectief wordt geïnformeerd.

Wel, ik meen, dat „Veertien-achtien” in vele opzichten de lezers tegemoet komt en de hierboven geopperde bezwaren ondervangt. Het werk is geschreven en geredigeerd door een 150-tal deskundigen van naam en niveau (75 Nederlanders, de overigen zijn afkomstig uit een tiental andere landen). Men heeft getracht de gebeurtenissen in de jaren '14-'18 te plaatsen in een veel wijder tijdsbestek (de aanloop gaat terug tot in de 19de eeuw) en voor wat de behandelde materie betreft komt niet alleen de krijgsgeschiedenis aan bod, maar op een naar mijn mening evenwichtige manier wordt tezelfder tijd de ontwikkeling op o.m. politiek, economisch en sociaal terrein behandeld. En wel in de oorlogvoerende en in de neutrale landen.

De bijdragen zijn doorgaans vlot geschreven, zij zijn zonder uitzondering rijk voorzien van uitstekende kaarten en foto's (alles bijeen enkele duizenden). Deze opzet, alsmede overzichtelijke samenvattingen en registers, maken de in wezen nogal omvangrijke en gecompliceerde

stof grijpbaar en hanteerbaar voor een brede kring van belangstellenden.

Uit de beschrijving der krijgsverrichtingen springt duidelijk naar voren hoezeer op de belangrijkste fronten *de verdediging* in het voordeel was en – vrijwel tot het einde – bleef. De overheersende rol, die men dientengevolge ging toeschrijven aan de defensieve middelen, in het bijzonder aan *de versterking van het terrein*, leidde ertoe, dat men zich in de jaren 1920-1939, in feite soms te eenzijdig, trachtte te beveiligen met omvangrijke duurzame versterkingen. Ook *oudere vestingwerken* konden in '14-'18 nog een grote rol spelen; in Wereldoorlog II zouden de kaarten geheel anders komen te liggen!

Het gruwelijke karakter van de loopgravenoorlog is helder en beeldend beschreven door ons (juist afgetreden) hoofdbestuurslid *generaal-majoor der genie b.d. J. J. de Wolf* in het hoofdstuk „*Graaf of sterf; de opbouw en de strategische functie van het loopgravensysteem*”, alsmede in een aansluitend hoofdstuk over het leven in de loopgraven door W. Kielich.

Bijzondere vermelding verdient het door het gehele werk heen gebruik maken van citaten uit dagboeken, brieven, artikelen e.d. uit die tijd.

Een wezenlijke bijdrage tot een goede verbeelding van wat er toen werkelijk omging evenzeer als de vele aangrijpende foto's.

Samenvattend: een indrukwekkend werk!

J. S.

Bulletin KNOB (Kon. Ned. Oudheidkundige Bond) JG 76: nr. 4/5 dd Dec. 1977 bevat een uitgebreid artikel met tal van goede foto's over *Het Kruithuis van 's-Hertogenbosch* van de hand van A. van Drunen.

Bij de onlangs gereed gekomen restauratie, o.l.v. de heer ir. C. P. F. van Aalst van de Dienst Gemeentewerken 's-Hertogenbosch, zijn een aantal nog niet beschreven bouwhistorische zaken aan het licht gekomen. Tal van interessante gegevens over het bouwen in het eerste kwart van de 17de eeuw zijn – bij de voorbereidende studie voor de restauratie – door de gemeentearchivaris mr. J. A. M. Hoekx aan het licht gebracht.

In het eerste deel van het artikel wordt het gebouw beschreven terwijl de geschiedenis van de bouw van het Kruithuis in het tweede gedeelte is verhaald.

Bombarden, Befestigungen, Büchsenmeister, Von den ersten Mauerbrechern des Mittelalters zur Belagerungsartillerie der Renaissance, door Volker Schmidtchen. Uitg. Droste Verlag Düsseldorf 1977, afm. 19 x 22 cm, 216 blz., 260 afb. Prijs DM 98.

Juist voor het ter perse gaan van dit jaarboek werd ons dit boek ter recensie aangeboden. In dit prachtig uitgevoerde en rijk geïllustreerde werk wordt de ontwikkeling van de middeleeuwse belegeringswerktuigen en de opkomst van de vuurwapens tot en met het zwaardere geschut van omstreeks 1600 beschreven. Voorts de daarmee ten nauwste samenhangende ontwikkeling in de vestingbouw in diezelfde periode. De wisselwerking tussen de ontwikkeling van de aanvals- resp. verdedigingsmiddelen verdient, mede met het oog op onze in bewerking zijnde publicaties, beslist nadere aandacht. We hopen dan ook in het jaarboek 1978 uitvoeriger op dit belangwekkende boekwerk terug te komen.

J.S.

ANDEREN OVER „VERSCHANSTE SCHOONHEID”

Nederlandse Bibliotheekdienst

Een zeer leesbaar duidelijk geschreven boek met veel informatie over het onderwerp, d.w.z. over stadspoorten, wallen, vestingen, forten, linies enz. Bijzonderheden over de noden van boer en burger tijdens inundatie en andere oorlogshandelingen ontbreken niet. Evenmin als over de gevechtshandelingen en de strijdende partijen. Dit alles van de 9de eeuw tot heden. Het boek is verlicht met heldere kleurenfoto's, oude lithografieën, tekeningen, plattegronden en zwart-wit foto's. Een verklarende woordenlijst is evenals een literatuurlijst toegevoegd. Er is veel zorg en aandacht aan de samenstelling van dit boek besteed, dat een goede aanvulling vormt op wat er over dit onderwerp bestaat.

Het Vaderland 20-10-1977

... Wat hier is gepresteerd verdient de hoogste lof.

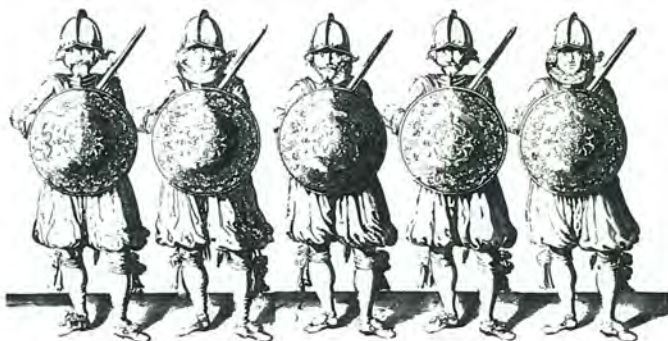
De Autotoerist, Antwerpen, 22 december 1977 (Dr. H. Le Page, Berchem-Antwerpen)

... trekt onze aandacht, des te meer daar het geschreven is door een vrouw en dus niet door een of andere gepensioneerde officier, die geacht wordt ambtshalve belangstelling op te brengen voor ons militair verleden... Het boek is prachtig geïllustreerd met foto's, deels in kleuren, met plattegronden en gravures, waaronder talrijke erg fraaie... Het boek houdt zich nauwgezet aan de huidige Nederlandse staatsgrenzen, hetgeen, zeker tot het einde van de 16de eeuw, wetenschappelijk natuurlijk niet te verantwoorden is...

(Wij vonden dat zelf ook wel maar hebben overwogen dat het financieel niet verantwoord zou zijn verder te gaan, waarbij wij verder hebben bedacht dat de *Simon Stevin Stichting* zich mogelijk geroepen zou voelen het werk (dán over *de Nederlanden*) te completeren door het doen verschijnen van een Belgische uitgave. Onze Stichting zou daarbij stellig kunnen adviseren.)

Deventer Dagblad 9-11-1977

„Verschanste Schoonheid” is een verrassend volledig vestingboek...

Fortgracht met fuut op nest in Fort Wierickerschans (foto J. de Zee, Vleuten)

VESTINGEN, FORTEN EN DE LEVENDE NATUUR

waar maas en waal

FORT VUREN AAN DE WAAL

Een ronding van zijn gracht voorbij,
dreef daar een groep van zeven zwanen.
Drie van hen - jong nog - kleurden grijs.
Tesaam die zeven - men zou wanen
in licht verweer: de halzen stijf,
hun kop dezelfde kant uitstekend.
onberoerd het water lag, wijd
om stilten van het fort geweken.

Van 't fortbezoek naar de rivier;
waar woelig water 't strand opstreek.
Hier al beweging, ruimte, zwier.
't Besloten groene fort, het week
meteen uit d'aandacht: wiel en waarden,
hun wieldsheid om ons heen, dit bleek
't vertrouwde, waarin men wist te aarden.
't Fort bij zich zelf naar binnen keek . . .

Gorcum, 1976

BEZOEK AAN 'T FORT GIESSEN (N.Br.)

Daar was d'oprechte winterdag:
een schuchtere zon en zachte neevlen
op tedre wijze samenspeelden.
Nog ijs in alle sloten lag.

De fortgracht had haar schaatsenrijders.
Maar dooi gaf merkbaar reeds bescheid.
De koperwiek, de mezen, lijststers
verheugden zich in beweeglijkheid.

Een schapenkudde rond ging rennen:
omhoog, omlaag op 't fortterrein.
Ze wist niet aan 't bezoek te wennen:
één wit bewegen zonder eind.

't Bezoek bleek meer geneigd tot dralen;
verrast door 't ongewoon gebied.
„Hier in de mei eens rond te dwalen . . .”;
een wens, die ons niet meer verliet.

Gorcum, 1975

Dichtbundel:

AL WANDELEND
MET 'T UITERWAARDENPARK
MAAS-WAAL-MERWEDE.

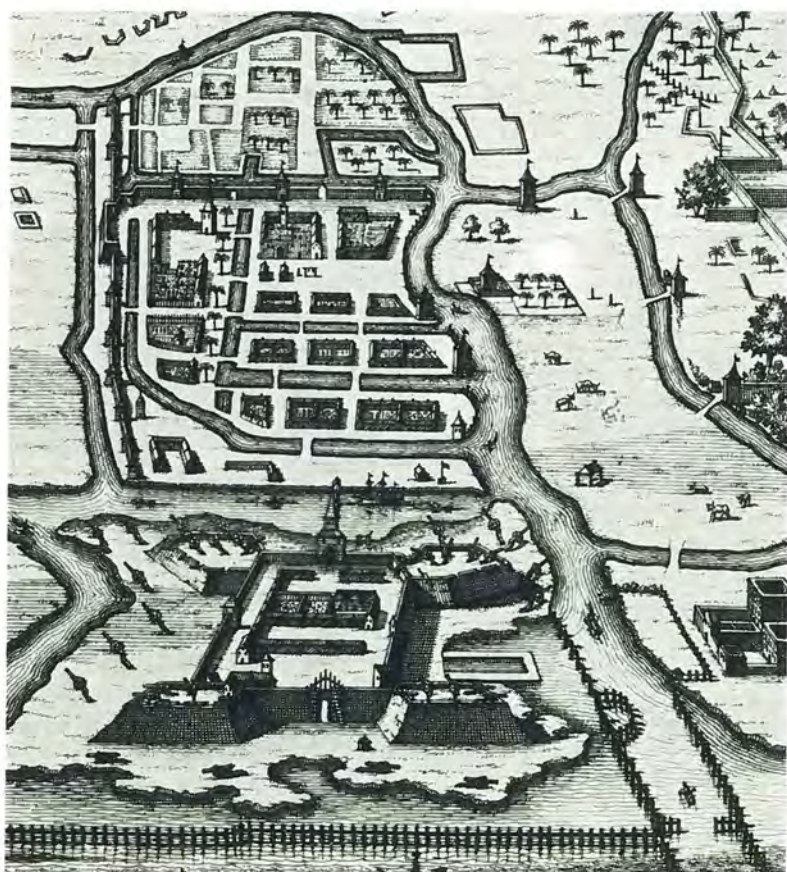
A. van Beintum, Gorcum 1977

**350 JAAR GELEDEN BATAVIA TWEE MAAL
BELEGERD DOOR DE VORST VAN MATARAM (1628/1629)**

(J. P. Coen sterft tijdens het tweede beleg, 1629)

De komst van de Nederlanders op Java had aanvankelijk een commercieel doel: vooral specerijen! Maar eisen van veiligheid tegenover de Spanjaarden,

Portugezen, Engelsen, de Landsvorsten en de bevolking noopten de V.O.C. (Verenigde Oostindische Compagnie) tot het stichten van verdedigbare nederzettingen. Eén daarvan was het kasteel bij de monding van de Tjiliwoeng aan Java's noordkust. Kooplieden ontwikkelden zich langs die weg tot kolonisators en koloniale mogendheid met territoriaal gezag. Ten zuiden van het kasteel ontstond een stad met Nederlandse trekken, die *Batavia* werd gedoopt; als datum van stichting wordt 30 mei 1619 genoemd. De stichter was Jan Pietersz Coen.

* * *

Mataram het machtigste rijk op Java in die tijd, lag aan de zuidkust van Midden-Java (later zou men deze streek „De Vorstenlanden” noemen). De Vorst pretendeerde de macht over geheel Java en probeerde dat te realiseren door veroveringen, onderwerpingen en huwelijkspolitiek (ook buiten Java). Na de verovering van Madoera in 1624 nam hij de titel Soesoehoenan aan (de in ere gehoudene). Nog later zal hij Sultan Agoeng (de Grote Sultan) worden genoemd en zo is hij de geschiedenis ingegaan.

Na in 1625 ook Soerabaya te hebben veroverd wilde Agoeng het Bantamse rijk (w. van Batavia) onder zijn gezag brengen, wat moeilijk zou zijn zonder de medewerking van de Nederlanders. Hoewel de verstandhouding met Agoeng tot dusverre niet onbevredigend was geweest, zulks in tegenstelling tot die met Bantam, voelden de Nederlanders er weinig voor geheel door machtsgebied van deze expansionistisch ingestelde sultan te worden omringd.

Agoeng bracht in 1628 een overweldigend leger op de been en beval een expeditie tegen Batavia, dat slechts een bezetting had van 600 Nederlanders, die met hulp van Chinezen, Japanners en Mardijkers (= vrijgelaten uitheemse slaven en hun nakomelingen) ten hoogste 3000 man op de been konden brengen tegenover dertigduizend vrij goed geoefende Javanen.

Aanvankelijk trachtten de Javanen door list binnen de stad te komen. Tot „vreugde” van Batavia arriveerden daar wel 50 met levensmiddelen geladen prauwen, maar de bezetting was dermate groot (900) dat de Nederlanders het niet vertrouwden! Bovendien lagen op de rede nog zeven „verdachte prauwen” waarvan men vermoedde dat ze met wapens konden zijn geladen. Het wantrouwen bleek niet ongegrond want 's nachts werd het kasteel aangevallen! Dat was op 25 augustus 1628. De aanval werd afgeslagen maar bij de achtervolging stond men plotseling voor een sterke Javaanse strijdmacht onder bevel van de regent van Kendal Boeareksa. De Nederlanders moesten zich met verliezen terugtrekken in de stad. Nu begon een langdurige belegering waarbij over en weer weinig resultaat werd bereikt.

Het zuidelijk deel van de stad was al direct door de Nederlanders als niet verdedigbaar prijs gegeven. In het noordelijk stadsdeel wist men zich te handhaven mede dank zij de superieure bewapening en de beheersing van de zee.

Om een beslissing te forceren deden de Nederlanders op 21 oktober 1628 een uitval met ca 3000 man (Nederlanders, Chinezen, Japanners en Mardijkers). De uitval had succes en de Javaanse bezetters werden uit hun stellingen verdreven. Boeareksa en twee zonen sneuvelden en het leger trok af. Evenwel kwam een tweede leger opdagen dat wel 20.000 man telde onder aanvoering van Soera Agoel Agoel. In de verwachting dat Batavia reeds zou zijn veroverd hadden de Javanen gedacht met dit leger de buit binnen te halen. Het kwam anders uit. Door de lange tocht met onvoldoende verzorging kwam het tweede leger als uitgeput voor Batavia aan.

Wester
Noord
1650
1650

Moras Ende C

N° 1. Castel Batavia

N° 8. De stad

A

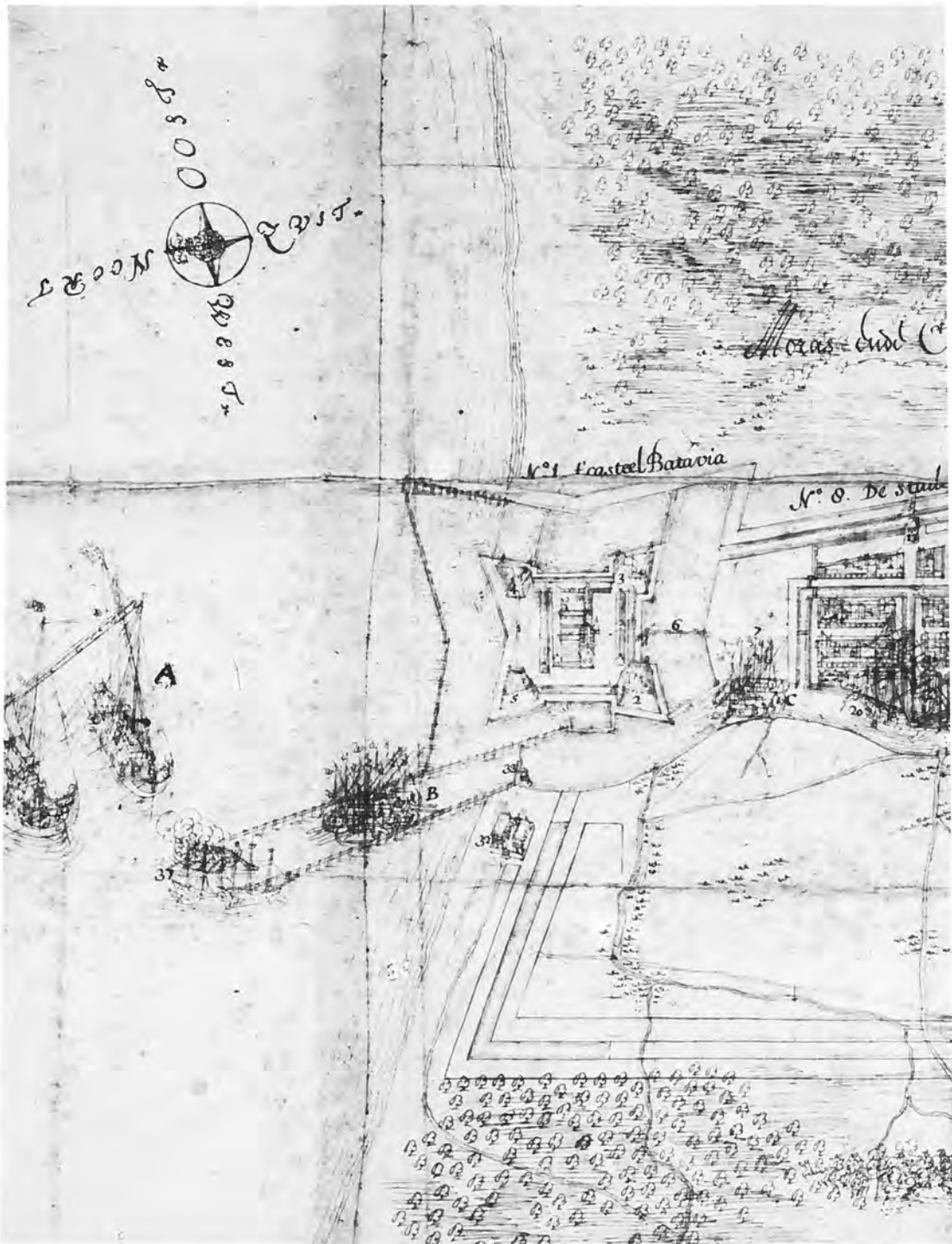
B

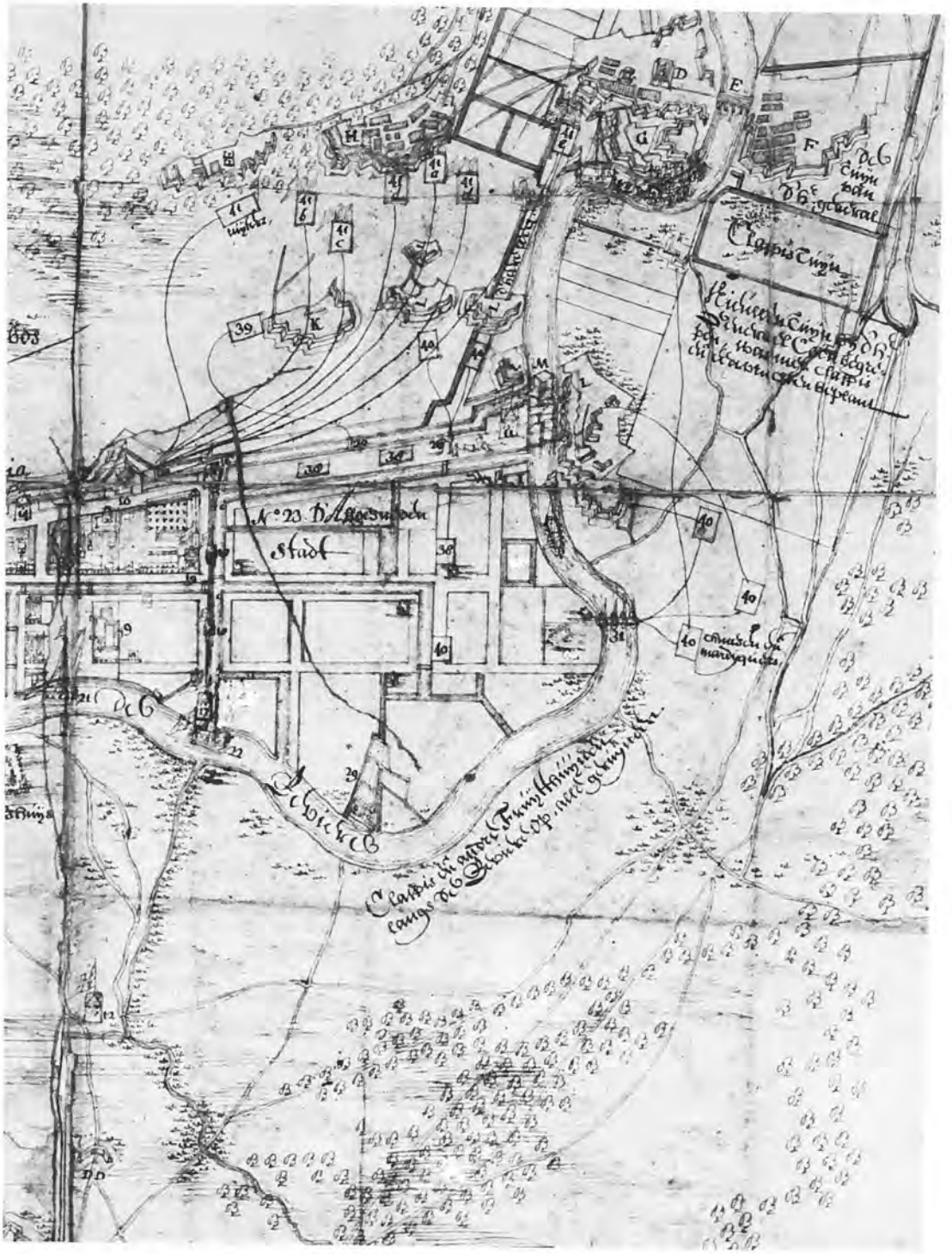
C

37

38

20

803

10

803

10

41
Kloster

40

40

39

40

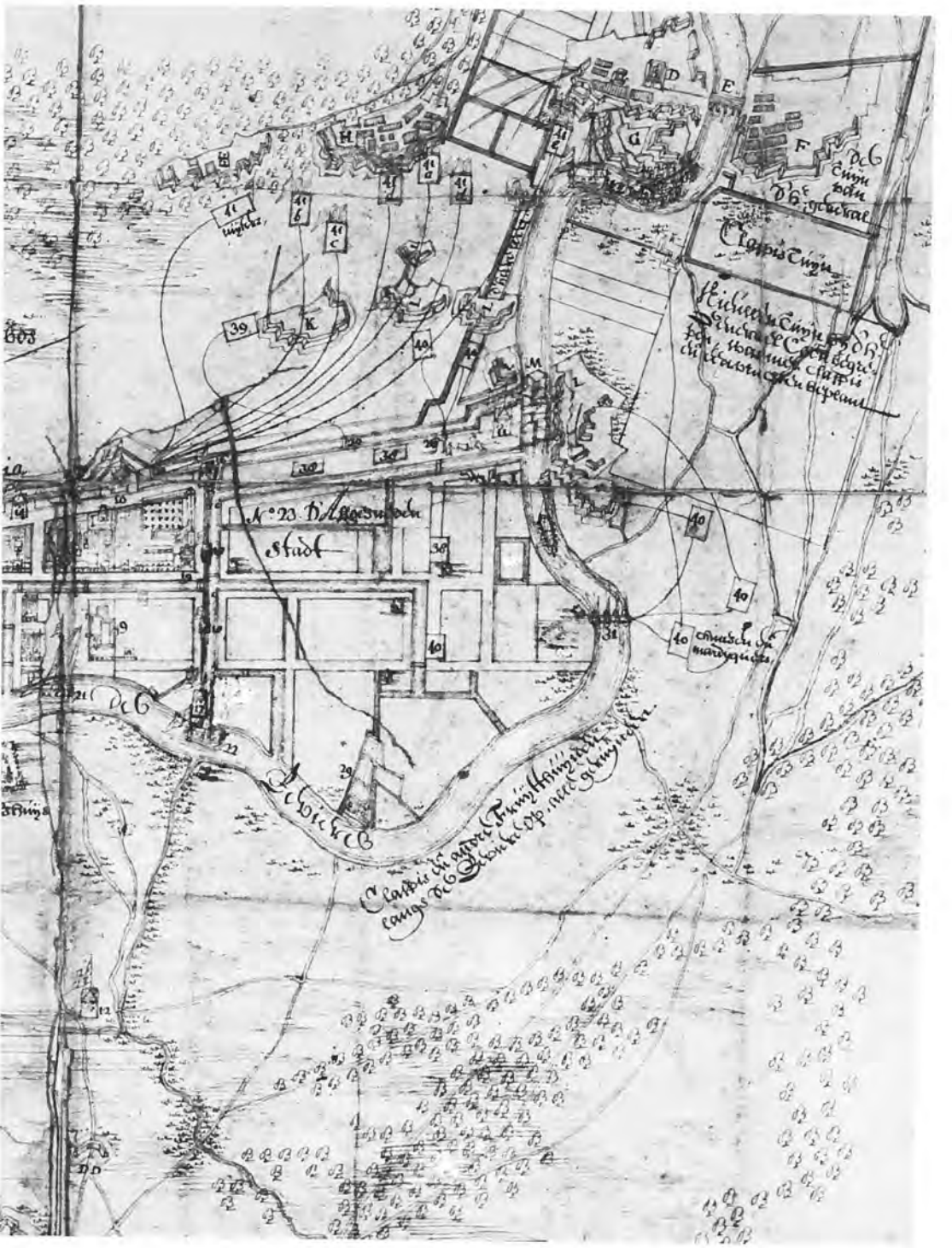
40

40

Kloster der ...
langes ...

Kloster der ...
Stadt

Kloster ...
Kloster ...

Voedsel was niet te krijgen. Een poging om door het omleggen van de rivier de Nederlanders drinkwater te onthouden leverde niets op. In de stad had men intussen goede waterputten gegraven.

Met hun kampementen, schansen, loopgraven en approches aan de westzijde en aan de zuidoostzijde van Batavia zetten de Javanen de belegering voort. Honger en ziekten teisterden de belegeraars, wat op grote schaal desertie ten gevolge had. Op 3 december trokken ook deze Javanen weg.

De bevelhebber en een groot deel van het leger onderging bij aankomst in Mataram een hard lot. Wegens falen werden zij geëxecuteerd.

Echter had Soera Agoel Agoel zelf vóór zijn aftocht 744 man, bevelhebbers en soldaten, doen doden wegens tekortkomingen: Boeareksa was in ongenade en kon zich rehabiliteren door verovering van Batavia óf zijn leger moest strijden tot de laatste man.

De Bantammers hadden zich uit angst voor Mataram neutraal gehouden. Cheribon dat nauw was verbonden met het Mataramse huis verschaft de Nederlanders zelfs inlichtingen.

En dat gebeurde wéér toen in 1629 Agoeng een nieuwe nog grotere troepenmacht naar Batavia had uitgezonden. Zodoende konden toen de Nederlanders tevoren op zee alle onderweg zijnde voedselvoorraden onderscheppen en voorraden langs de kust vernietigen, zodat ook dát beleg zonder resultaat bleef.

Batavia was definitief ontzet, waardoor het gedurende enige eeuwen daarna het uitgangspunt kon vormen van waaruit de Nederlanders hun verdere tochten naar Azië ondernamen en er hun invloed verstigden. *En dat gebeurde 350 jaar geleden! (1628-1978)*

Een bijzondere kaart bevindt zich in het Algemeen Rijksarchief te Den Haag (ARA Coll Leupe 1178) (daarvan reproduceren wij hierbij een detail). Het is een kaart van Batavia en ommelanden, getekend door Frans Flors van Berckenrode, waarin de opeenvolgende gebeurtenissen zijn aangetekend evenals de veldversterkingen van beide partijen. De toelichting is als volgt weergegeven: *)

„Affteyckening hoe den machtigsten Coninck van Java Mayor, genaemt Choechoenang (*Soesoehoenan*) en bij d'onse den Mattaram (*vorst van Mataram 1613-1645*), met dertich duysent man onderleyt heeft d'stadt Batavia te vermeesteren, eerst met surprise onder vruntel. (*vriendelijke*) schijn, daernaer met openbaar geweld, en eyntl. (*eindelijk*) met belegeringe drie maanden negen dagen, sijnde sijn volck voor Batavia aen gecomen den 25sten Augustus 1628 en weder afgetrocken 3den December daer aen volgende, met groot verlies van de sijne; alsoo de gemeene opinie is, dat van de dertich duysent, niet boven thien duysent man in Mattaram souden sijn gekeert; sijnde seer veele in de belegeringe doot geslagen, noch meer van honger gestorven, ende geheel veel verlopen (*gedeserteerd*), omme de harde regeringe van den Mattaram t'ontgaen”.

Topografisch valt het volgende op te merken:

Het kasteel ligt aan de noordkust en is omgeven door een brede gracht. Vier bastions, genummerd 2, 3, 4 en 5 hebben resp. de volgende namen: De punt Diamant, Den Robijn, Den Saphier en De Peerle. Over de gracht ligt de kasteelbrug (6), die het kasteel met de stad verbindt; 7 is het plein tussen kasteel en stad. No. 8 is het noordelijk stadsgedeelte dat werd verdedigd; daarin ziet men (9) het versterkte stadhuis. Het afgesneden deel van Batavia is genummerd 23.

De oostzijde van de stad is beveiligd door een met paalwerken en reduits versterkte gracht. Langs de verbinding oost-west, die tevens de scheiding is tussen het verdedigde en het verlaten stadsdeel, ziet men ook reduits en wachthuizen.

De westzijde van Batavia is beveiligd door de Tjiliwoeng, die ook om de zuidgrens van de stad stroomt.

Het oosten wordt grotendeels begrensd door een moerasbos (moras ende creupelbos). In het zuidoosten, het zuiden en het westen liggen rijstvelden, klappertuinen en bos.

(Gebruik makende van de toevallige *vouwlijnen op de kaart*, waardoor vier vakken zijn ontstaan, noemen wij het *vak linksboven n.o.*, het *vak rechtsboven z.o.*, het *vak rechtsonder z.w.* en het *vak linksonder n.w.*)

Verdere toelichting op de kaart:

In vak *z.w.* dicht bij de vouwlijn grenzend aan vak *n.w.* ziet men (bij 12) het Reduyt Zeelandt; daaronder ook in vak *z.w.* DD en in het vak *n.w.* CC zijnde Javaanse veldversterkingen. Niet op deze detailkaart zichtbaar, liggen nog verder naar beneden (dus westelijk) een groot Javaans kampement (6000 man), schansen, loopgraven e.d.

In het vak rechtsboven (dus *z.o.*) liggen de zwaarste Javaanse stellingen en versterkingen, berekend op ca 14.000 à 15.000 man. In hetzelfde vak: E is een door de Javanen aangelegde brug over de Tjiliwoeng; D, F, G, H zijn veldversterkingen en kampementen. Bij M in de rivier zijn Javaanse schuttersopstellingen. (Op de genummerde rechthoekjes komen we nader terug.)

We richten nu onze aandacht op *de acties van 25-8-1628* en daaromtrent. In het linkerbeneden-vak (dus *n.w.*) worden bij A twee van de „zeven verdachte prauwen” voorgesteld. Ze vallen een beetje groot uit t.o.v. B dat een groep van 40 Javaanse prauwen uitbeeldt en C dat 20 prauwen voorstelt.

Tussen A en B bij 37 liggen „twee van onse Tingans, (een soort vaartuigen) op de wacht om te verhinderen dat seker seven (verdachte!) praeuwen van Bouracxa, die paspoort hadden verzocht om naer Malacca te mogen gaen, niet bij de binnen liggende praeuwen souden vaeren (...).

Bij 33 zuid van B merkt men de afsluitboom over de rivier op. Daar er aan de westzijde langs de Tjiliwoeng (vakken *n.w.* en *z.w.*) geen reduits zijn, heeft men met geschut bewapende vloten in de rivier gelegd: 20, 21 en 22. In de zuidbocht van de rivier is bij 31 een vlotbrug van de Nederlanders te zien.

Voor *de acties van 21 oktober 1628* bezien we het rechter (zuidelijk) kaartgedeelte (ook langs deze zijde vanwege plaatsruimte ingekort).

De genummerde rechthoekjes geven de eenheden aan, die de uitval deden en de route waarlangs zij zijn getrokken. Het uitvalsleger staat onder bevel van Gouverneur Jacques le Febvre als

Veldoverste. Totale sterkte 2866 Koppen. (Vak z.o. = boven rechts) nr. 41 A is de Avantgarde, 41 B de Bataille en 41 C d'Arrière garde.

(De grote Javaanse kampementen zijn op deze detailkaart niet zichtbaar, ze liggen ten zuiden en ten oosten van D E F G – rechterbovenhoek). Nog verder z.o. van D E F G zou men op de volledige kaart aantreffen de letters GG, waarbij de volgende toelichting behoort:

„GG is de plaets daer den Tommagon Seragulague (Soera Agoeng Agoeng) drie dagen voor zijn vertreck Kiay du Paty (Kjai Adipati), Mandura Radja ende Opusanta met hun volck, 't samen seven hondert vier en veertich personen (bij d'Onse getelt) door ordre van den Mattaram, bij forme van Justitie, omdat haer niet dootgevochten off Batavia niet overwonnen hadden, heeft doen ombrengen ende vermoorden, daarvan de principaalste onthooft ende de reste de handen op de rugge gebonden met een crits (kris) off Javaense poignaert 't hart affgesteecken sijn”.

En zo eindigde dan dit voor Soeltan Agoeng zo trieste verhaal. Het morele effect van het falen van Mataram was in de gehele Indonesische archipel geweldig. Het vrijwaarde Batavia nadien voor aanvallen, zodat het zich vrij kon ontwikkelen.

links: hofdracht; rechts: oorlogsdracht

Litt.: H. J. de Graaf, Geschiedenis van Indonesië, Den Haag/Bandung 1949.

*) NB De originele toelichting omvat ruim 40 nummers en verder letters: hoofdletters A M en AA/HH = in totaal ca 60 verklaringen, waarvan wij er slechts enkele konden weergeven.

VAN 'T TERREPLEIN

„Een geduchte reis” naar Hulst (*brief Snijders* 5-11-1933*)

Waarde Schukking, **

. . . Wij zouden den datum van onze heenreis op woensdag 29 nov. a.s. kunnen bepalen. Mocht deze dag U niet schikken, dan past dinsdag 28 t. v. mij ook wel. Ik laat de keuze aan U over. *Het is een geduchte reis*. Voor mij komt 't best uit, over Amsterdam en den Haag te reizen (van Hilversum T.) Ik hoop U dan aldaar te 11.06 aan het station te ontmoeten.

De HH te Hulst willen zeker wel zorgen voor bestellen van kamers in een (het?) hotel. Dit prefereer ik boven eventueele vriendelijke uitnoodigingen. De terugreis den volgenden dag heb ik nog niet nagegaan. Maar ik zou - nu ik eenmaal deze verre reis maak - toch wel gaarne wat van de vesting en overige merkwaardigheden uit vroegere dagen willen zien, liefst, als 't kan onder Uw geleide.

Zouden wij Boeree (en eventueel ook de beide andere leden v.h. Dag. Bestuur niet met ons plan in kennis stellen, opdat zij desgewenscht zich kunnen aansluiten? Dit lijkt mij beleefdheidshalve wel gewenscht. Wat dunkt U hiervan?

Gaarne zou ik een overzicht van de hoofdpunten van Uw lezing ter inzage ontvangen, als gij hiertegen geen bezwaar hebt. . .

Ik wilde ons bezoek trachten dienstbaar te maken aan ledenwerving voor M.v.C. Het zal daarom wel nuttig zijn eenige propagandaboekjes (met aanmeldingsbriefkaarten) mee te nemen. . .

Na beleefde groeten blijf ik steeds gaarne g.d.U

C. J. Snijders.

* C. J. Snijders, in 1933 generaal b.d., Oud-opperbevelhebber Land- en Zeemacht, initiatiefnemer tot de oprichting van de Stichting Menno van Coehoorn.

** W. H. Schukking, in 1933 Majoor der genie, lid hoofdbest. wnd. secretaris.

ONTWIKKELING LANDELIJKE GEBIEDEN

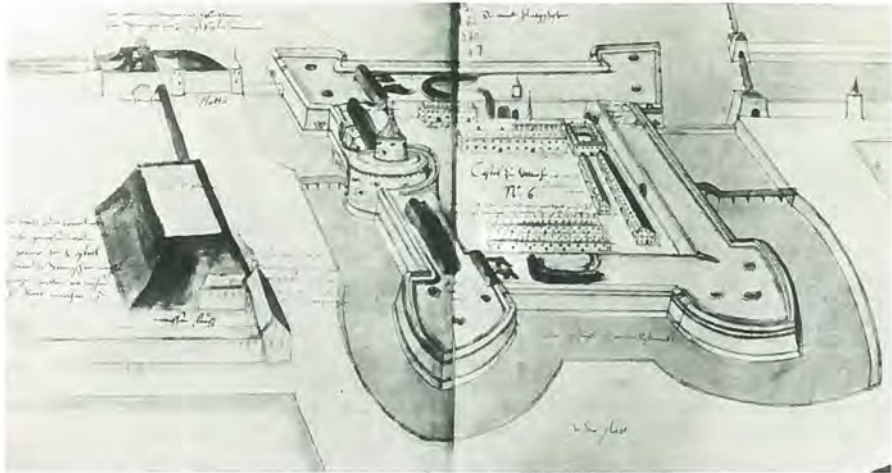
De regering is reeds enige jaren bezig het planologisch beleid opnieuw uit te stippelen. De zgn. Tweede Nota van de Ruimtelijke Ordening van 1966 is geleidelijk door de feitelijke ontwikkeling achterhaald, zodat het noodzakelijk werd een Derde Nota te doen verschijnen.

Deel I van die Derde Nota RO verscheen in december 1973 onder de naam „Oriënteringsnota”; deze nota behandelt de achtergronden, uitgangspunten en beleidsvoornemens van de Regering.

Deel II van de Derde Nota RO verscheen in 1976 onder de naam „Verstedelijkingsnota”; dit deel behandelt de beleidsvoornemens t.a.v. de stedelijke gebieden.

Dit jaar is verschenen deel III van de Derde Nota RO onder de naam „Landelijke gebieden”; in dit deel komen de beleidsvoornemens van de Regering t.a.v. de ontwikkeling van de landelijke gebieden aan de orde. De Regering heeft een aantal beginselen voor die ontwikkeling opgesteld en deze - globaal - voor een aantal gebieden uitgewerkt. *De visie op de in de landelijke gebieden voorkomende cultuurhistorische waarden en op het behoud van de natuur* wettigen het vertrouwen, dat deze Nota mede een goede basis kan vormen voor de activiteiten van onze Stichting. Concreet gesteld: bij onze pogingen het voortbestaan van (restanten van) historische vestingwerken te verzekeren, zullen we ons mede kunnen baseren op de beginselen en overwegingen, vastgelegd in het deel „Landelijke gebieden”.

J.S.

Interessante expositie over Spaanse dwangburcht

Hoezeer de belangstelling voor de geschiedenis en de constructie van oude vestingwerken in brede kringen toeneemt bleek duidelijk op de tentoonstelling „Vredenburg Gekraakt”, die van 15 oktober - 15 december 1977 werd gehouden in Utrecht. Ook onze Stichting mocht hiervoor een uitnodiging ontvangen.

Slagvaardig inhakend op de grote publieke belangstelling tijdens het omvangrijke archeologisch onderzoek in de zomer van '76¹ wist een enthousiast team van professionele en amateur-historici in korte tijd een rijke verzameling documenten, tekeningen, schilderijen, foto's en maquettes bijeen te brengen, afkomstig uit binnen- en buitenlandse musea, archieven en particuliere verzamelingen. Samen met de recente en ook in het verleden gedane vondsten werd een en ander onder de inspirerende leiding van mevr. J. C. Ripphaagen (medewerkster van Utrechts Oud Archief) samengevoegd tot een zeer bezienswaardig geheel.

Het zou te ver voeren hier een gedetailleerd overzicht te geven van het vele, volgens de nieuwste inzichten en methoden op boeiende en overzichtelijke wijze tentoongestelde materiaal. Een uitzondering dient echter te worden gemaakt voor de geaquarelleerde pentekening die de beroemde vestingbouwer Daniël Specklin (1536-1589) maakte van de „Starckte Vredenburg” na afloop van de belegering in de winter van 1577. Deze behoort tot de verzameling van S. K. H. Markgraf von Baden, Schloss Salem, B.R.D., en was nog niet eerder in ons land te zien.

Bijzondere vermelding verdient voorts de bijzonder fraaie, met steun van het dr. F. H. Fentener van Vlissingenfonds samengestelde catalogus. Behalve een duidelijk overzicht van de aard en de herkomst van het tentoongestelde materiaal bevat het boekwerk tevens een zestal zeer lezenswaardige artikelen, rijk geïllustreerd met in hoofdzaak historische afbeeldingen. Op de binnenzijde van de omslag bevindt zich een plattegrond met uitvoerige legenda, waarop alle in de periode 1817-1976 gedane opmetingen en vondsten zijn verwerkt. Deze tekening werd vervaardigd bij de Dienst Openbare Werken van de Gemeente Utrecht.

G. Koppert

¹ Zie mijn artikel in het Jaarboek 1976, blz. 22 t/m 28.

BENT U KLAAR VOOR HET EXTRAORDINARIS INGENIEURS-EXAMEN?

Ofschoon de Republiek der Verenigde Nederlanden in 1733 nog wel werd gerekend tot de grote mogendheden, steunde die positie in feite niet meer op haar machtsmiddelen: *geld* (precair), *leger en vloot* (na twintig jaar vrede, zoals de traditie in de Nederlanden dat nu eenmaal scheen te willen) waren in menig opzicht danig waren verwaarloosd. „Alles sal sich wel schikken” was de gangbare mening in Den Haag zolang het gevaar niet direct voor de poort stond. Versomberde echter de politieke hemel dermate dat men het raadzaam achtte weer eens iets aan de landsverdediging te doen, dan was dat meestal rijkelijk laat, zoniet te laat!

In het zuiden was men in genoemd jaar tegen Frankrijk redelijk goed gedekt (tekortkomingen daargelaten) door de barrièresteden langs de grens van de Oostenrijkse Nederlanden met Frankrijk.

Nederland voorzag de steden Veurne, Fort de Knokke, Ieper, Warneton, Menen, Doornik en Namen van staatse garnizoenen en moest de verdedigingswerken onderhouden. De Keizer voorzag Mons, Charleroy, Ath e.a. van garnizoenen. In Dendermonde lagen Nederlandse troepen doch de Etat Mayor was Oostenrijks.

In 1733 echter ontstonden er spanningen met het opkomende Pruisen¹ wiens nogal agressieve koning Friedrich Wilhelm I door onze ambassadeur Van Ginkel als volgt wordt gekenschetst²:

„...de koning van Pruisen is door de groote macht, die hij op de been heeft een seer dangereus nabuur, waarvan van alles te verwachten is... het eenigste middel om de violentien en passien van Zijne Majesteyt te ontgaen is, van een formidabele armee op de been te houden en de fortificaties aen sijn land grensende in staat (van verdediging) te stellen... want deze Prins redoutabel is, vooral voor die geene, die hij meent dat hem vreezen en het contrarie wanneer hij siet dat men geweld met geweld derft te keer te gaen...”.

Er moest dus wel iets gebeuren... en in dit verband moet men dan ook het document bezien, dat wij in het Algemeen Rijksarchief in Den Haag aantreffen in de *Collectie Fagel*³ en welks opschrift onze levendige belangstelling wekte:

VRAAGSTUKKEN VAN DE FORTIFICATIES, DIE DIENEN MOETEN TOT EXAMINATIE VAN DE EXTRAORDINARIS INGENIEURS, DIE AENGESTELT SULLEN WERDEN (1733)

(zie de afbeelding op blz. 4)

Men gaat dus in dat jaar het aantal (tijdelijke) militaire ingenieurs uitbreiden en wil ze examineren om hun ontwikkeling en geschiktheid te toetsen.

Het stuk is met de hand geschreven en beslaat 30 bladzijden welke elk twee kolommen hebben met links vragen en rechts antwoorden. Het aantal examenvragen is 53. Het eerste gedeelte betreft vragen van wiskundige aard zoals:

VRAEGEN . . .

In hoeveel stukken bestaat de Fortificatie?

Welke zijn de vier Stukken en hoe werden deselve genoemd?

Wat is de deliniatie en waer in bestaat deselve?

Wat voor stukken behooren nog tot de fortificatien om een bequaem Ingenieur te zijn? Waaruit werd beweesen dat deese vijf stukken een waer fundament hebben en in waerheid bestaan?

Wat voor figuren geeft de Geometrie? Toond mij deselve met haer figuren eens aen.

ANTWOORDEN . . .

In vier Stukken.

Delineatie, Orthographie, Ichnographie & Scenographie

Delineatie is een grondteekening, die met de buitenste linie de figuer vande Wal of fortificatie, met alle haere linien en hoeken aentoond.

Orthographie is(. . .)

Ichnographie is(. . .)

Scenographie is(. . .)

Geometrie, Trigonometrie, Longemetrie, Altimetrie & Steriometrie

Uit de boeken van Euclides.

Drijderlij soorten van Triangels
Deselve zijn deese.

(hieruit blijkt dat er bij dit stuk ook tekeningen hebben behoord; deze evenwel zijn niet aanwezig, noch geeft het document aanwijzingen daaromtrent)

Op de zesde bladzijde ziet men met forsere letter: FORTIFICATIE. Er volgen dan, zoals te verwachten, vragen in bovenvermelde trant over de onderdelen van fortificatien en hun benamingen, zoals:

Wat voor linien dienen in de fortificatien om deselve te defendeeren & wat voor namen hebben deselve linien

Welk is de Capitaale Linie?

Welk is de Polygoon interieur?

Welke zijn de Flanken?

Cortinen, flanken en facen,

(. . .)

(. . .)

(. . .)

(. . .)

Daartussendoor echter ook vragen over vorm en doelmatigheid daarvan, zoals:

Waerom werden de flanken die in de Hollandse fortificatie perpendicular op de Cortinen staen, verworpen?

1° om die reden, dat sij niets anders als de gragt voor de cortinen nae behooren kunnen defendeeren, ten 2° dat de soldaeten en canonniers van dese flanke, malkanderen int gesicht schieten, 3° omdat door de brete van de wall met den snaphaen, de face niet nae behooren kunnen defendeeren en geen vuur kunnen brengen inde graght van de face, omdat de soldaeten schuins moeten aenleggen en wegens de dikte off breette ende hoogte van de wal te hoog moeten schieten, omdat sij in de gragt van't bolwerck niet kunnen sien, dit moet meede verstaen werden van het canon.

Voorts vragen over eventueel aan te brengen verbeteringen aan het oude Hollandse systeem; en

Waerom werden de flanken met Epolimenten of Orillons gemaekt en sommige flanken met gaede linien en sommige rond? (...)

Wat voor buitenwerken heeft men noodig voor een Capitale Wal van een stad om die te dekken, en wat voor naemen hebben deselve? Waerom werden deselve gemaekt? (...)

Welke is het noodzakelijkste & sterkste buitenwerk van een fortificatie?

De Contraescarp met den bedekten weg en Glacis, welke glacis met haere borstweering soodanig moet aengelegt werden dat deselve de Capitale Wal soodanig kan bedekken dat den vijant geen bresse daer in kan schieten of hij moet sich eerst meester gemaekt hebben van contraescarp (...)

Welke sijn de beste gragten de drooge of de natte gragten? (...)

Halve manen die in de Hollandse fortificatie voor de punt van de bastions werden gelegd worden in 1733 afgekeurd. Waerom, is de vraag, Omdat ze te klein zijn en slechts 50 man kunnen bevatten is één van de redenen, zo leest men in het antwoord. Wat doe je als de Capitale wal te hoog is en de glacis niet kan bestrijken?

Ook Generaal Coehoorn wordt genoemd:

In hoeveel proportien bestaat de fortificatie van den Generaal Coehoorn?	Maer in eenigerlij, namentlijk in Groot Roijael
Kan deselve aen middelmatige off kleine plaetsen werden gebruikt?	Neen, die se wil gebruiken moet deselve eerstelijck proportioneeren in middel en kleine Roijael & sulks door calculatie uitvinden

De laatste vier vragen met (nogal lange) antwoorden hebben betrekking op de *faussebraie*. De vragen luiden aldus:

Wat is de *fossebraije* voor een werk? Waarom hebben de nieuwe Ingenieurs de *fossbraije* verworpen? Kan deselve niet geholpen (*verbeterd*) worden? Wat voor nut off dienst heeft men van de *fossebraije*?

Op de achterzijde van de laatste bladzijde vindt men het jaartal 1733 in hetzelfde handschrift als dat waarin het gehele stuk is geschreven.

De map waarin het stuk voorkomt is er een met losse aantekeningen van een van de Fagels, een familie waarvan leden generatie op generatie het land in hoge ambten hadden gediend.

Voor een volledig begrip is wel enige studie nodig maar het lijkt ons een boeiend object voor aspirant-vestingbouwkundigen onder ons!

T.

¹ De verhouding tussen Pruisen en Nederland in 1733 - H. A. Treu - T.v.G. 1967, p. 485.

² A.R.A. St-Gen.nr 6685, Lias Duitsland, secreet, brieven Van Ginkel, 17 feb. 1733.

³ A.R.A. Coll. Fagel 1041, st 43.

DE STUDIECOMMISSIE

De commissie werd in 1977 uitgebreid met de leden G. W. G. van Bree en J. C. Hopperus Buma en de medewerkers (allen t.b.v. het deel Limburg van de Atlas): A. Corten, W. Hendriks, A. E. L. Jonkergouw, Ir W. Keeris, Ir A. H. W. Martens en Mr Stan Smeets. Voor de volledige samenstelling van de commissie zij overigens verwezen naar Aanhangsel I.

De commissie heeft inmiddels, in nauw overleg met de projectgroepen, het programma van eisen t.b.v. de bewerking van de Atlas gecompleteerd en daarop de goedkeuring van het DB verkregen. E.e.a. is vastgelegd in een gebundeld memorandum (ter inzage in de bibliotheek).

Opgenomen zijn o.m.: definities, doelstelling, globale opzet, vorm en omvang; voorts nadere specificaties t.a.v. tekst, kaartmateriaal, overige illustraties. Getracht is ook te omschrijven in hoeverre duurzame versterkingen (min of meer duurzaam geworden tijdelijke versterkingen), die in de periode 1914-1945 zijn aangelegd, in de Atlas moeten worden opgenomen.

Er zal in ieder geval een keuze moeten worden gedaan, m. a. w. slechts bepaalde stellinggedeelten of sectoren zullen nader worden beschreven (uitgebeeld). Bij het kiezen zal mede een rol spelen de vraag of de versterkingen nog herkenbaar aanwezig zijn en of er in 1940-45 gevechtshandelingen hebben plaatsgevonden.

In overleg met de Nederlandse Kastelen Stichting en Dr. J. G. N. Renaud zal voorts worden getracht de studiegebieden voor wat betreft kastelen c. a. af te bakenen.

De bewerking van het deel *Zeeland* verkeert in een vergevorderd stadium. De projectgroep *Noord Brabant* is in mei met haar werkzaamheden begonnen, heeft de taken en studiegebieden verdeeld en heeft zich overigens voornamelijk beziggehouden met inventarisatie en selectie van bronnen c. a. De projectgroep *Limburg* is in november van start gegaan; de taken en studiegebieden zijn inmiddels verdeeld.

De bewerking van het deel „*Algemeen*” zal naar verwachting geheel of grotendeels ter hand worden genomen door een groep onder leiding van het hoofd van de Sectie Krijgsgeschiedenis Koninklijke Landmacht Dr C. M. Schulten.

De heer Mohr heeft inmiddels de inventarisatie van de aantekencahiers van wijlen de heer Spanjaerd Speckman afgesloten (inventarisatie ter inzage in de bibliotheek). De inventarisatie van de zeer omvangrijke verzameling dossiers op vestingbouwkundig gebied is nog niet geheel afgerond.

De heer Belonje „vertaalde” een uitgebreid rapport van 26 oktober 1606 betreffende redouten aan de Gelderse IJssel en maakte het aldus toegankelijk.

Verscheidene adviezen werden uitgebracht m. b. t. de participatie in uitgaven op vestingbouwkundig gebied, alsmede t. a. v. voor onze bibliotheek aan te kopen boekwerken.

J. S.

BIBLIOTHEEK EN ARCHIEF

De kaartsystemen van de boekerij en het archief van tekeningen, platen, foto's etc. zijn bijgewerkt. Het bezit van boeken, tekeningen etc. is wat gemakkelijker toegankelijk gemaakt door de inrichting van een centrale klapper. Deze geeft uitsluitel of zich, over een bepaalde zaak of persoon gegevens in het archief bevinden en zo ja, in welk kaartstelsel men daarover informatie vindt. Op deze wijze kunnen aanvragen om gegevens over een bepaalde zaak te verstrekken, snel worden behandeld.

Het aantal boeken breidt zich nog steeds uit, deels door aankoop, deels door schenking. De Stichting is de gevers hiervoor zeer erkentelijk.

De verkoop van atlanten en andere uitgaven nam belangrijk toe, waaruit een groeiende belangstelling voor de Stichting mag worden afgeleid. Uiteraard heeft de verschijning van het boek „*Verschanste Schoonheid*” hiertoe in belangrijke mate bijgedragen.

H. J. W.

POSTCODE

Het adresmateriaal van onze Stichting is ondergebracht bij de A. N. W. B. Zodra de A. N. W. B. de postcode gaat invoeren geschiedt dat gelijktijdig voor onze adressen.

MEDEDELINGEN OVER HISTORISCHE VESTINGWERKEN

GRONINGEN

Bellingwolder- of Oudeschans (blz. 3 / nr. 7)

De 18de-eeuwse (zo geheten „middeleeuwse”) ophaalbrug over de Westerwoldse Aa, waarvan wij in ons vorig verslag melding maakten, is in 1977 officieel in gebruik gesteld met veel vertoon en wel 1000 bezoekers van heinde en ver. Op de Markt werd het kleurige schouwspel beëindigd met een kanonschot door de „schout”. Er is belangstelling, wat ons doet verwachten dat erlang ook de restanten van de verdedigingswerken wel eens zullen worden gerestaureerd.

Bourtange (gemeente Vlagtwedde) (blz. 4 / nr. 11)

De directeur van gemeentewerken, de heer J. van der Velde, is tevreden over de gang van zaken (en wij met hem). Het gaat Bourtange goed, zo laat hij ons weten: dankzij de A. C. W.-subsidies was het mogelijk om weer veel ter hand te nemen. Het grootste object is wel het gebied rondom het nieuwe Magazijnsbastion met aanleg Kroonwerk, Schuitendiep met een gedeelte Conteres carp en Glacis met grachten. Het „Nieuwe Magazijnsbastion” wordt grotendeels gereali-

(Aerophoto Eelde)

seerd. Een bijzonder bouwwerk hierin is het z.g. „Nieuwe Kruitmagazijn” („Pulvermagazijn”). Het wordt geheel gebouwd volgens het bestek van 1704, waarna het een bestemming zal krijgen als oudheidkamer/diazaal etc. De thans in uitvoering zijnde bouwkundige objecten zijn: het arsenaal, de school en schoolmeesterswoning (geheel op de oude fundamenten), de Corps de Garde aan de Munsterse Poort, een „baracque” bij het Heckmansbastion en een blok baracquen op het Schuitediep. (Men moet dit gaan zien en men zal versteld staan van de vorderingen; wij waren er in februari j.l.)

Men doet thans in Bourtange uitgebreide ervaring op met het bouwen van aarden wallen volgens oude beproefde methoden, een reden wellicht voor anderen die voor eenzelfde taak staan of komen te staan, om daar eens inlichtingen in te winnen.

Thans staat al weer vast dat een ander gedeelte Kroonwerk binnenkort ook in uitvoering komt. Ook beginnen de grondaankopen iets gemakkelijker te lopen, zodat het gemeentebestuur en de „Stichting Vesting Bourtange” verwachten de 5 bastions rond het marktplein in 1980 gereed te hebben. Het is dan 400 jaar geleden dat Diederik Sonoy de eerste spade in de grond stak en dat de vesting werd aangelegd en in defensie gebracht. Aldus het verslag van de gemeente.

Een goed ding is dat de markt thans autovrij is en dat in de toekomst, na overleg met onze westerburen omtrent een verkeersweg, de vesting autovrij zal worden gemaakt.

Nog zijn wij met gunstige berichten over Bourtange niet gereed. Men zal zich uit ons vorige verslag herinneren dat wij onze zienswijze omtrent de plaats van een aantal reeds geplante bomen, op de buitentaluds, aan de gemeente kenbaar maakten. In februari j.l. nodigde de gemeente onze Stichting uit deel te nemen aan een diepgaande bespreking over de gehele vestingbeplanting, waarbij tevens aanwezig waren de voorzitter van de „Stichting Vesting Bourtange”, Staatsbosbeheer, Prov. Planologische Dienst, Dienst voor Aanvullende Civieltechnische Werken, Mevrouw Copijn-Schukking voor Gebr. Copijn Boomchirurgie B.V. en de Grontmij N.V.

Hier speelden diverse belangen, nl. het *woonmilieu* van de inwoners van de voormalige vesting, het *recreatieve element* dat om een forse beplanting vraagt, het *vestingbouwkundig aspect* dat dit laatste juist niet verdraagt. Het kwam tot een naar onze opvatting zeer aanvaardbaar compromis: aan de „Munsterse zijde” worden geen bomen geplant (om het vrije schootsveld aanschouwelijk te maken en een betere relatie tussen bastions, ravelijn, halve maan, glacis, natte horizon en het voorland (ook recreatief aantrekkelijk) te verzekeren. Ook het Molenbastion wordt vrij gehouden van geboomte (vanzelfsprekend!).

Op het sluippad van het Heckmansbastion wordt een meidoornhaag (traditioneel element) aangelegd en *onderhouden* (volgens een bestek van 1850 – dus ononderbroken). Voor het overige wordt het bestaande beplantingsplan aangehouden (forse beplanting langs de gehele vestingomtrek en meidoornhagen).

FRIESLAND

Dokkum (blz. 1 / nr. 11)

Doel van de zomerexcursie 1978 van onze Stichting! Na de reconstructie van bolwerken en wallen, enige jaren geleden, deden zich hier en daar verzakkingen voor die inmiddels zijn verholpen. Men heeft de voet van de huidige wal, evenals de taluds (waar nodig) en het wandelpad een goede beurt gegeven. Op twee van de zes bolwerken zijn kinderspeelplaatsen aangelegd.

Zwolle, Wijndragerstoren (foto A. J. Tempelman)

OVERIJSEL

Blokszyl (blz. 1 / nr. II)

Omtrent reconstructie van de wallen wordt ons bericht dat dit werk op de lijst is geplaatst van objecten in het kader van werkvoorzieningen (D.A.C.W.).

Deventer (blz. 1 / nr. IV)

Een aantal jaren geleden zijn restanten van verdedigingswerken (binnengordel) gerestaureerd, zoals o.a. de halfronde toren tussen Vispoort en Kranensteeg, de halfronde toren tussen Vispoort en Duivenpoort, muurstukken eveneens van de binnengordel langs de Bokkingshang met ronde toren. De eerstgenoemde toren doet dienst als Grieks-Katholieke kerk. Tussen IJselstraat en Vispoort zijn door de sloop van huisjes drie fragmenten te voorschijn gekomen van de buitenste verdedigingsgordel. Men onderscheidt daaraan delen van spaarbogen, weergang, schildmuur, schietgaten enz.

Men heeft het plan opgevat deze fragmenten te restaureren. Daartoe heeft het gemeentebestuur subsidie aangevraagd.

Kampen (blz. 3 / nr. X)

Een gedeelte van de stadsmuur aansluitend aan de Koornmarktspoort is door sloop van aanbouwsels vrij gekomen (hoewel ook weer een deel aan het oog is onttrokken door nieuwbouw). Men wil het vrij te laten gedeelte zo natuurgetrouw mogelijk restaureren en heeft

daartoe ons advies gevraagd. Door voorlopige (summiere) ontgraving heeft men getracht vast te stellen of het gaat om een dubbele muur met opvulling. E.e.a. heeft nog geen opheldering verschaft zodat in een later stadium meer uitgebreide ontgraving zal plaats vinden. In gezamenlijk overleg tussen de gemeente, architectenbureau Oosting en onze stichting zal naar een oplossing worden gezocht. Eveneens werd ons advies ingewonnen t.a.v. sanering van de Bovenhaven en de Buitenhaven. Men zou n.o.m. kunnen bevoornden dat de bastions aldaar aan hun huidige bestemming zouden worden onttrokken en/of in de loop van de tijd van een meer passende bebouwing worden voorzien. In ieder geval lijkt het ons mogelijk in het horizontale vlak de grondvorm van de v.m. bastions aan te houden. Aan evt. grondwerken in ophoging en/of aan evt. nieuwe bebouwing zou n.o.m. zeer wel een vorm kunnen worden gegeven, die enerzijds aansluiting vindt bij de historische situatie en aanblik, anderzijds goed zou passen bij de belendende bebouwing van de „oude stad”.

Zwolle (blz. 7 / nr. XIX)

De restauratie van de Wijndragerstoren en de Pelsertoren is begonnen. Men heeft de torens omgeven met bouwsteigers, bekleed met tentdoek, teneinde een nauwgezet onderzoek te wijden aan de constructies en de toestand waarin zich de bouwwerken bevinden. Na het gereed komen van de restauratiewerken aan deze torens en tussenliggende muurresten zal een min of meer ononderbroken verdedigingswerk van ca 560 m, zich uitstrekkende van de Diezerpoort tot de Swanetoren ontstaan. De strook grond tussen de stadsmuur en het water van de Thorbeckegracht is verlaagd om enigszins tegemoet te komen aan de vroegere situatie van drassig gebied voor de stadsmuur. Een bepaalde bestemming is aan de muurtorens nog niet gegeven. Men verwacht de muur en torens tegen 1980 gereed te hebben in welk jaar de viering van het 750-jarig bestaan van de stad Zwolle valt. Van de P(arkeergarage) op het v.m. bastion aan de overkant van de Thorbeckegracht is een gedeelte gereed met beplanting. Van buiten de wallen bezien zullen geparkeerde auto's niet zichtbaar zijn.

Harrevelderschans (blz. 8 / nr. 4)

Gelden tot restauratie van de gracht e.d. zijn beschikbaar gesteld. De werkzaamheden zijn reeds aangevangen. De Stichting zal de nodige adviezen verstrekken met als leidraad de Zwartendijksterschans. Met de vertegenwoordiger van de Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten te Zutphen is contact opgenomen.

GELDERLAND

Doesburg (blz. 5 / nr. VIII)

Op 1 februari bezochten enige leden van het dagelijks bestuur de Hoge Linie onder leiding van Drs T. Dorresteyn, natuurbeschermingsconsulent van het Staatsbosbeheer-Arnhem en in gezelschap van de heren Frielink en Van Wijngeren, resp. districtsambtenaar en opzichter. Wij kwamen tot de volgende afspraak, waarbij n.o.m. evenwicht wordt bereikt tussen de vestingbouwkundige aspecten (die allengs in de verdrinking waren gekomen) en die van het natuurbehoud (onze tweede doelstelling). De Hoge Linie (HL) zal van buitenaf gezien (dus gezien uit het gebied ten n.o. en o. van de HL als verdedigingswerk herkenbaar worden gemaakt door het buitentalud van de buitenste wal vrij te maken van opslag, waarbij enkele knotwilgen en een doornige heg aan de teen van het talud worden gehandhaafd.

Het n. deel van de HL, onmiddellijk grenzend aan de (voormalige) IJsselbocht blijft dicht begroeid. Bepaalde aangewezen delen zullen op zodanige wijze worden vrijgemaakt, dat het als v.m. verdedigingswerk goed herkenbaar wordt, ook gezien van de stadzijde. In dat gebied zal opgaand struikgewas en geboomte – zonder afbreuk te doen aan de herkenbaarheid – slechts gehandhaafd worden op de taluds aan de stadzijde der wallen.

Bepaalde aangewezen terrepleins worden geheel vrij gemaakt van struikgewas en geboomte. De, i. v. m. het vorenstaande, te verrichten cultuurtechnische werkzaamheden worden met het oog op een evenwichtige ontwikkeling, gespreid over enige jaren, uitgevoerd. Het gehele gebied van de v. m. HL wordt slechts opengesteld voor bezoekers die in het bezit zijn van een toegangsbewijs verstrekt door of namens de Directie Staatsbosbeheer.

Groenlo (blz. 8 / nr. XII)

Op het in 1939 door de gemeente aangekochte bastion met voorgelegen ravelijn, beide in gebruik als wandelparken, vertoont het talud van de stadswal ernstige erosieverschijnselen, naar wij hebben vastgesteld.

Huissen (blz. 11 / XVI)

Er vallen geen ontgravingen te melden, waarbij de v. m. stadsmuur en/of stadspoort in het geding waren. Een notitie betreffende eerder bij ontgravingen aangetroffen restanten van de hiervoor vermelde objecten en een opmeettekening van funderingsresten van de Arnhemse Poort zijn ons toegezgd.

Zutphen (blz. 21 e. v. / nr. XV)

Het bestemmingsplan „De bult van Ketjen” (bastion aan de IJssel) zal naar verwachting, nadat het ten tweeden male ter visie is gelegd, spoedig door de provincie worden goedgekeurd. In het daarna „voor woondoeleinden nader uit te werken plan” zal bij de keuze van de rooilijnen worden getracht het karakter van v. m. vestingwerk zoveel mogelijk tot gelding te brengen (zie ook de jaarboeken 1975 en 1976).

Fort Boven-Lent (blz. 26 / 8 a-b)

Naar ons is gebleken wordt dit fort door het Polderdistrict Over-Betuwe verhuurd aan een wijkopersfirma. Een onzer begunstigers die het fort bezocht kreeg van het geheel een gunstige indruk.

Pannerden (blz. 29 / 12 a-b)

Met bezorgdheid vernamen wij dat het sperfort en de directe omgeving steeds meer „verloederen”, dit als gevolg van de omstandigheid dat er in feite geen beheer wordt gevoerd. Wij zullen ons tot de in aanmerking komende instanties wenden en trachten verandering te brengen in deze situatie.

Ansicht von Süden

Bld 38

**Fort Pannerden, IJssel-Stellung
(alte Skizze)**

Westervoort (blz. 32 / nr. 16 a-b)

Omtrent het plan voor aanleg van de provinciale secundaire weg (S 102) die het sporfort ernstig zou aantasten, valt – voor zover althans naar buiten merkbaar – geen verdere ontwikkeling te melden. Het werk is door middel van stalen deuren en luiken goed afgesloten. Het terreplein ligt er in een vrij redelijke staat bij.

Werk aan het Spoel (blz. 35 / letter o)

Van de minister van C.R.M. is een brief ontvangen dd 6 mei 1977, waarin wordt medegedeeld dat de Monumentenraad van oordeel is dat, aangezien de bestaande Waaiersluis volledig geamoveerd moet worden in verband met noodzakelijke voorzieningen, het geen aanbeveling verdient de sluis alsnog onder bescherming van de monumentenwet te brengen. De minister onderschrijft dat oordeel.

UTRECHT

Amersfoort (blz. 1 / nr. 1)

Zie ook jaarboeken 1974-1976. De derde fase van de restauratie van de stadsmuur is begonnen. De muur die aan de St. Annastraat is gelegen tussen de Kamp en de Coninckstraat zal waarschijnlijk over een jaar zijn voltooid. Het totale werk bestaat uit 4 fasen. De eerste twee zijn nu geheel afgesloten (zie foto).

Een bijzonder lezenswaardig artikel over *De Reconstructie van de stadsmuur langs Achter de Kamp in Amersfoort* van G. van den Braber vindt men in het tijdschrift *Flebite* (9e jg nr. 4 - december 1977 en in de 10e jg nr. 1 - februari 1978) van de Oudheidk. Ver. Flebite, secretariaat Constantijngaarde 4, Hoevelaken.

Utrecht (blz. 21 / nr. 24)

De bouw van de nieuwe *wijk Lunetten* vordert gestaag. De vier aanwezige lunetten in het gebied worden opgenomen in een parkaanleg. V.w.b. *Vredenburg* (blz. 5, 2e al) kan worden gemeld dat de werkzaamheden goed vorderen; er is nog niet begonnen met de gedeeltelijke restauratie van het n.o. bastion, dat als blikvanger en monument vóór het muziekcentrum zal worden ingericht (zie ook jb 1975 en jb 1976).

Schans te Woudenberg (blz. 11 / nr. 1)

De schans dateert van 1593 en is de oudste versterking van de Grebbelinie. Zij is eigendom van de gemeente geworden nadat het hotel dat daar stond door brand was verwoest en de restanten gesloopt. Onze stichting heeft zich tot de Minister van C.R.M. gericht met het verzoek de schans vooral uit historische overwegingen op de lijst van beschermde monumenten te plaatsen en de gemeente aanbevolen de schans, die is opgenomen in het bestemmingsplan „Woudenberg-Dorp” de bestemming „openbaar groen” te geven. Tegen het plan op het terreplein een „stadskantoor” te bouwen (bebouwingspercentage aanvankelijk 50 %, later teruggebracht tot 30 %) is onzerzijds bij de gemeenteraad een bezwaarschrift ingediend.

Fort bij Rijnauwen (blz. 21 / nr. 24)

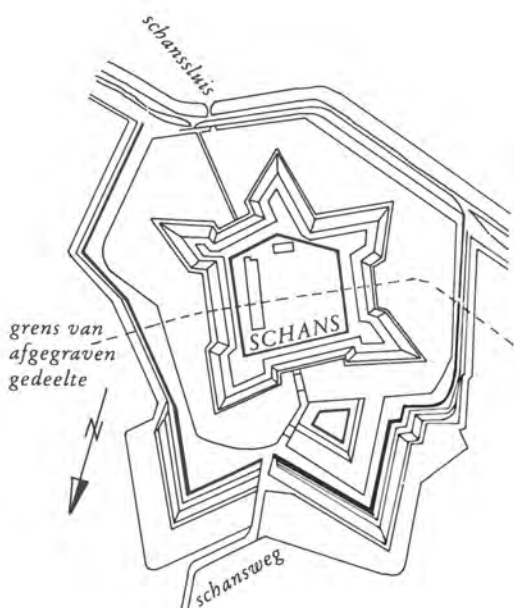
Naar wij hebben vernomen is het fort in oktober 1977 geplaatst op de lijst van beschermde monumenten.

Het spreekt vanzelf dat dit bericht ons grote voldoening schenkt na zoveel jaren van strijd voor het behoud van dit fort, dat om zijn vestingbouwkundige kwaliteiten en zijn unieke rijkdom aan planten en dieren zo waardevol is.

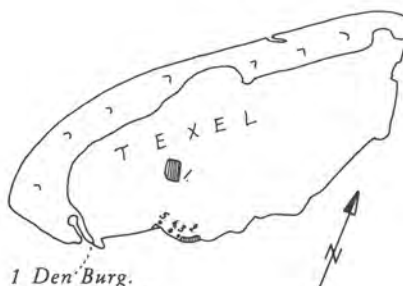

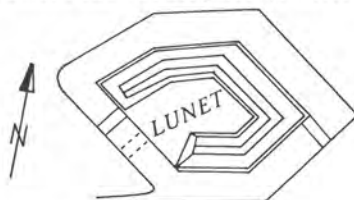
(foto G. Gerrits)

Het fort de Oude Schans.

- 1 Den Burg.
  - 2 Oudeschild.
  - 3 Het fort Lunet.
  - 4 Het fort de Oude Schans.
  - 5 Het fort Redout.
- Ten zuiden daarvan het poldertje Ceres.

Het fort Lunet.
Gestippeld is de plaats van de
oorspronkelijke brug, verder zijn
ingetekend de twee recent aangelegde
dammen.

NOORD-HOLLAND

Texel (blz. 40 / nrs. 25, 24, 23)

(speciale bijdrage van de heer G. Gerrits, Den Burg)

De Redoute (25). Sinds de afgraving van de wal in 1930 hebben geen verdere veranderingen plaats gevonden. Op oude foto's komt nog de poterne voor van hetzelfde type waarvan in de Oude Schans enkele resten bewaard bleven. Gebruik: weiland.

Oude Schans (24). Bij de afgraving van het fort in 1930 verdween ongeveer de helft. Er resteren thans nog drie belangrijke delen. (zie afb.)

a. Het binnenfort: met twee bastions. In de courtine is nu een doorgang (vroeger een poterne) verder, aansluitend, twee halve courtines. Het zuidwestelijke bastion en de aansluitende halve courtine vertonen gebreken. Verder verkeert het bastion met de oprit en terreplein nog in redelijk goede staat. De courtine tussen de twee bastions is door konijnen ernstig ondergraven.

b. Het ravelijn: het oorspronkelijke aardwerk met opritten en banketten is nog te herkennen.
c. Bedekte weg: deze vertoont aan de buitenzijde ernstige verzakkingen omdat de buitengracht van het fort kennelijk diep wordt gehouden. De noordelijke wapenplaats is, afgezien van konijnholen, in redelijk goede staat. Dit is niet het geval met de wat zuidelijker gelegen wapenplaats waar verzakkingen voorkomen. De buitengracht vertoont verzakkingen, waarschijnlijk doordat het waterschap de gracht diep houdt. De ravelijnsgracht is geheel verland. Op het terreplein van het fort bevindt zich een nog gave waterput; een overwelfde waterkelder is ingestort. Onder het noordoostelijke bastion is een nog vrij gave ingang tot een 18de-eeuws kruitmagazijn dat zelf evenwel is ingestort.

Gebruik: eigendom van de Vereniging tot behoud van Natuurmonumenten. Beweiding met schapen.

De Lunette (25). Tijdens de dijkverhoging van 1975-76 hebben een aantal veranderingen plaatsgevonden. Een bestaande dam en een stenen bruggehoofd werden verwijderd. Twee nieuwe dammen zijn aangelegd. Gebruik: weideland.

(Litt. met restauratieplan) W. H. Schukking, Mon.v.Gesch. en Kunst. 1955, Den Haag p. 237-244.

Naarden (blz. 14/16 / nr. XIb)

In Naarden zijn een beleidsgroep en vier werkgroepen in het leven geroepen teneinde adviezen op te stellen, resp. voorstellen in te dienen bij de ministers van CRM, Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening, alsmede Financiën, m.b.t. het te voeren beleid op langere termijn t.a.v. de Naardense vestingwerken. De beleidsgroep wordt gevormd door de burgemeester, tevens vestingbeheerder, drs. H. J. Kastein, de heer M. van Hoogstraten, rijksslotvoogd (Min.CRM), de heer Ing. J. W. C. Besemer, hoofdarchitect Rijksgebouwendienst (onder wiens verantwoordelijkheid de restauratie van de vestingwerken wordt uitgevoerd) en de heer mr. J. Groenewold, hoofdinspecteur der Domeinen. In de werkgroepen zijn vele diensten en particuliere organisaties vertegenwoordigd.

Onze Stichting is in twee werkgroepen vertegenwoordigd door de ondervoorzitter, de heer J. Sneep. Het is de bedoeling in december a.s. de eindadviezen uit te brengen.

* * *

Restauratie vesting Naarden – *Enige vondsten in het bastion Nieuw Molen*. Deze werpen een nieuw licht op het tot stand komen van de vesting. Tijdens de ontgravingen t.b.v. herstelwerk is gebleken, dat de keermuren, waartussen de teruggetrokken lage flanken van het bastion zijn gelegen niet in verband zijn gemetseld met de aansluitende revètering van het teruggetrokken

(foto C. G. Scheltema)

hoge flankgedeelte. Uit een aantal details blijkt dat men – in afwachting van het oorspronkelijke bouwplan (voorzien van de handtekening van Stadhouder Prins Willem III – de hoge flanken (aanvankelijk alleen aardwerken) in een later stadium heeft gerevêteerd.

Voorts zijn nabij de uitgangen van de waterpoternes in de flanken trappschachten met een middellijn van 267 cm gevonden, leidende van de uiteinden der waterpoternes naar een (voorshands) onbekend hoger niveau. Deze zijn blijkbaar nauwelijks in gebruik geweest, hetgeen eveneens zou kunnen wijzen op wijziging van plannen tijdens de bouwperiode. Omtrent de functie, die deze trappen zouden kunnen hebben gehad, bestaat (nog) geen zekerheid. (Het bovenstaande is ontleend aan een rapport van de hoofdarchitect van de Rijksgebouwendienst J. W. C. Besemer.)

Bij de restauratie van *bastion Turfpoort*, in 1968, is als onderdeel van een muurafbakening een fraai stuk ondergronds(!) beeldhouwwerk te voorschijn gekomen voorstellende een liggende leeuw. Bij het ontgraven beschadigd (zie afb.) bevindt hij zich thans – gerestaureerd – in het Vestingmuseum. We hopen in ons jb 1978 op deze vondsten nader terug te komen.

Weesp, het z.g. Torenfort (blz. 17 / nr. XIII)

(Zie ook jb'76, blz. 79) Op uitnodiging van de Gemeente hebben de heren Van der Vlis, Scheltema en Treu samen met de directeur van Gemeentewerken Ir. Dooijes de toestand van het torenfort nagegaan. Het fort verkeert in vrij slechte staat voor wat betreft de dekkingswal en de 19 steunmuren. De gemeente zou deze het liefst verwijderen. Een tweede bespreking met Ir. Dooijes vond plaats in ons bureau in de Alexanderkazerne, Den Haag. Oorspronkelijk was er geen dekkingswal, maar het aanbrengen in een later stadium moet worden gezien als een

historische ontwikkeling, zoals in ons vorige jaarboek betoogd. Het herstellen van de dekwal en de 19 steunmuren zou kostbaar zijn. Het alternatief is het terugbrengen in de oorspronkelijke toestand, *zonder dekkingswal doch mét gracht en toegangsbrug*. Dit heeft de voorkeur van de gemeente en had de instemming van het bestuur. Aangezien het fort beschermd is zal voor het verwijderen van de dekkingswal de toestemming van de Minister van C.R.M. moeten worden gevraagd.

Muiden (blz. 21 / nr. 4)

De wal van Muiden is reeds grotendeels overgedragen aan de Inspectie der Domeinen. De nog bij Defensie in beheer zijnde gedeelten (o.a. de bomvrije kazerne) zullen in het komende jaar worden overgedragen. Belangstellende is de Gemeente.

Met restauratie van de Westbatterij is in het afgelopen jaar minder vooruitgang gemaakt dan was voorzien.

Forten Aalsmeer en Hoofddorp (blz. 31 / nrs. 12 en 13)

Beide forten zijn in het bezit van de gemeente Haarlemmermeer. Voor wat betreft Aalsmeer vernamen wij dat dit mogelijkwijze zal worden bestemd als oefenterrein voor de brandweer, terwijl – voor zover ons bekend is – wordt overwogen een bowling-centrum en een restaurant te vestigen in het fort bij Hoofddorp. In beginsel behoeft tegen deze bestemmingen geen bezwaar te bestaan mits het karakter der forten er niet onder lijdt.

Het lid van het dagelijks bestuur, de heer Tesink, onderhoudt contact met de Gemeente, die heeft toegezegd onze Stichting t.z.t. van haar plannen op de hoogte te brengen.

Weesp, Torenfort (foto C. G. Scheltema)

Voormalige Oostbatterij Den Helder, okt. '77 (foto Dr. J. Belonje)

Fort Velsen (blz. 31 / nr. 22) (zie ook jb 1975/blz. 79 en jb 1976/blz. 81)

Over de bestemming van dit fort kon onze correspondent nog niets definitief melden. Het is thans in handen van de Inspectie Domeinen. Om twee redenen is dit object naar onze mening interessant; ten eerste om de aanwezigheid van de betrekkelijk gave geschutskoepel met kanon. Verder manifesteert zich hier zeer duidelijk hoe een stukje „natuurverwildering” met hoog geboomte en dichte begroeiing (ideaal rustgebied voor vogels, die er dan ook in groten getale vertoeven, zoals de sporen uitwijzen) in een overigens volstrekt kale omgeving met intensief verkeer – juist dáár kon ontstaan, waar het militair gebruik van het terrein elke aantasting voorkwam.

De gemeente Beverwijk is nog steeds gegadigde, terwijl ook aan een (water)recreatieve bestemming wordt gedacht, waarvoor dan medewerking van Rijkswaterstaat zou zijn vereist.

Met het lot van fort Prins Frederik op Ooltgensplaat voor ogen (zie jb 1974 foto's 8 en 9 t.o.p. 47) zijn wij van mening dat een bestemming als „camping” (volgens een persbericht zou zich ook daarvoor een gegadigde hebben aangemeld) in dit geval zeer ongewenst zou zijn.

De forten aan de Middenweg in de Beemster (blz. 31 / nr. 29) en *benoorden Purmerend* (blz. 31 / nr. 31) zijn of zullen binnenkort worden overgedragen aan de Inspectie der Domeinen. Het eerste is thans verhuurd aan de N.V. Eurometaal (Hembrug) voor opslag.

Stelling Den Helder (blz. 34 e.v.)

1. Op het slechts in grondvorm aanwezige ravelijn, gelegen aan de westzijde van het voormalige Bastion *Dirksz Admiraal* is een Marechausseekazerne gebouwd. Om de vorm van het ravelijn zo weinig mogelijk aan te tasten werd gekozen voor laagbouw in een min of meer driehoekig stramien; op deze wijze is een goede aansluiting bij de terreinvorm gevonden. Op een vraag van Openbare Werken-Den Helder welk standpunt onze Stichting inneemt t.a.v. het maken van een puinstort bij het v.m. fort Admiraal, heeft het bestuur – na overleg met de correspondent – te kennen gegeven daartegen géén bezwaar te hebben.
2. Op het terrein van het Fort Erfprins vindt momenteel nieuwbouw plaats. Ten behoeve van deze werkzaamheden zijn een tweetal gebouwen, resp. „van Nes” en „Banckert”, gesloopt terwijl voor het slopen van een derde gebouw, „Piet Hein”, vergunning is gevraagd.
3. De Oostbatterij wordt thans, passend in het kader van een zeedijkverhoging, in opdracht van de Rijkswaterstaat, gesloopt (zie foto links Dr. Belonje).
4. De vestingwerken op de Afsluitdijk nabij Den Oever en Kornwerderzand, welke gebouwd zijn in de jaren 1932-1939, zijn door middel van zwaar metselwerk gesloten. Drie kazematten blijven echter toegankelijk, bezoek door geïnteresseerden is derhalve nog mogelijk.
5. De Minister van C.R.M. heeft geen toestemming verleend aan de N.V. Botex voor het vergraven van een gedeelte van de enveloppe van het fort Westoever.

ZUID-HOLLAND

Gorinchem (blz. 10 / nr. X)

Onze correspondent heeft bij Burgemeester en Wethouders een verzoek ingediend restauratie van de Dalempoort in ernstige overweging te nemen. De gevolgen van het besluit hoge flats bij deze fraaie poort te bouwen worden nu goed zichtbaar. De poort komt in verdrukking; het motto van de Nationale Monumentenstudiedag 1977 „Vernieuwde stad / vernielde stede?” komt ons hierbij onwillekeurig in de gedachten.

Door B&W is een werkgroep ingesteld die tot taak heeft een beheersplan op te stellen voor dat gedeelte van de vesting dat is gelegen tussen de Spijkse en de Dalemse dijk. Voorzitter van deze werkgroep is de heer G. H. J. de Kroon, onze correspondent voor zaken van natuurbehoud.

Hellevoetsluis (blz. 14 / nr. XIII)

Het totale restauratieplan is door de Rijksdienst voor Monumentenzorg geaccepteerd. Het knelpunt ligt in de financiering, zodat e.e.a. nog niet in uitvoering kan worden genomen.

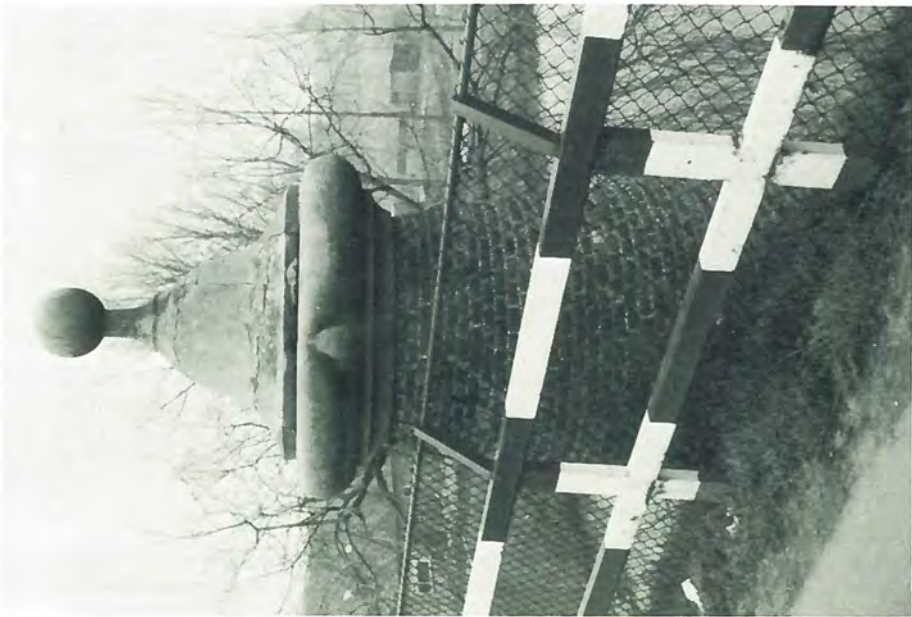
Leiden (blz. 17 / nr. XVI)

Begin april 1978 werd aanbesteed: het maken van oeververdedigingen, grondwerken en een voetbrug t.b.v. de aanleg van een stadspark op het terrein van de voormalige grofsmederij aan de Zijlsingel. Dit houdt in de restauratie van een der oostelijke v.m. bastions nabij de Zijlpoort met bestemming stadspark. De directie Gemeentewerken Leiden stond ons welwillend de bestektekeningen ter beschikking.

Nieuwpoort (blz. 19 / nr. XVII)

De gemeente Nieuwpoort heeft plannen tot restauratie van de op de monumentenlijst voorkomende stenen beer met twee monniken, waaromtrent binnenkort overleg met onze Stichting zal plaats vinden (zie afb. p. 88).

Nieuwpoort, restaurantie podig! (foto's Gemeente Nieuwpoort)

De Oostbeer te Vlissingen (bouwjaar 1810) gezien van de zeezijde in westelijke richting. Rechts een deel van de ezelsrug met in het midden de plek waarop vroeger de monnik rustte.

De muren van de beer zijn 4 à 5 meter onder de grond bedolven.

Achter de beer een werkplaats van de K.M. de Schelde, links daarvan de saillant (punt) van het verdwenen Casants bolwerk (of no. 8) in welks gemetselde linkerface en -flank de gang naar en door de beer liep. Op de achtergrond de molen op het Oranjebolwerk.

Men realiseert zich dat het grasland eertijds het open water van de Westerschelde was, dat door de beer gescheiden was van de brede buitengracht van de vestingstad.

(foto Gemeente Vlissingen)

ZEELAND

Vlissingen

De gemeente gaat de Oostbeer (zie jb 1976 blz. 85) restaureren en heeft onze Stichting haar plannen ter inzage gegeven met verzoek er een oordeel over uit te spreken. In grote trekken was het bestuur er mee accoord. Omtrent enkele punten werd aan de gemeente advies verstrekt, terwijl het lid van de Studiecommissie, de heer Y. Meeter e.e.a. nader ter plaatse heeft toegelicht.

Oost-Souburg (gem. Vlissingen)

Onze correspondent Ir. Trimpe Burger heeft gemeld dat het gemeentebestuur van Vlissingen in beginsel wil overgaan tot de reconstructie van de voormalige Noormannenburcht te Souburg. (Zie het artikel van de heer Trimpe Burger elders in dit jaarboek.)

Goes

De Stichting tot instandhouding van historische objecten in Zeeland heeft gepleit voor het behoud van de Westerschans, die even buiten de stad aan het Goesse Sas ligt. Onze correspondent heeft geadviseerd in te stemmen met de voorgenomen sanering en restauratie. In verband echter met het huidige gebruik van het object werd geadviseerd te wachten tot de schans haar tegenwoordige bestemming verliest.

Hulst (zie jb 1976 blz. 89)

De voorzitter, de ondervoorzitter en de stedenbouwkundig adviseur hebben samen met onze correspondent de heer P. J. Brand in Hulst besprekingen gehad met vertegenwoordigers van de Dienst Gemeentewerken over de bouw van het postkantoor nabij de „Dobbele Poort”. Wij hebben bij het Gemeentebestuur, het Provinciaal Bestuur en bij de Centrale Directie van de P. T. T. onze ernstige bezwaren daarbij kenbaar gemaakt. Gebleken is dat e.e.a. reeds in een te ver gevorderd stadium verkeert, zodat terug draaien niet meer mogelijk is. Het bestuur heeft er zich bij moeten neerleggen. Met het stedenbouwkundig bureau dat de plannen ontwerpt werd daaromtrent contact opgenomen waarbij is gebleken dat het wél een min of meer aangepaste bouw betreft.

Sluis

Op 6 januari 1978 vond te Sluis een bespreking plaats, waaraan deelnamen: B. en W., de Dienst Gemeentewerken, de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, de Grontmij en onze correspondent de heer B. Oele namens de Stichting. Onderwerp van de bespreking was de restauratie van een deel der wallen, waarmede inmiddels een aanvang is gemaakt.

Ook grachten zullen worden hersteld alsmede buitentaluds, telkens voor zoveel financiën het mogelijk maken. (Het herstel van de Oostpoort is om financiële redenen gestopt.) Té laat, naar ons oordeel, heeft een organisatie voor natuurbescherming er onze aandacht op gevestigd dat door de aangevangen werkzaamheden de winterslaap van de zeldzame en beschermde boomkikker werd verstoord. Wij nemen aan dat indien zulks eerder bekend ware geweest een enigszins andere planning mogelijk zou zijn geweest, bij voorbeeld door enig uitstel van de werkzaamheden op bepaalde plaatsen en het werken in fasen. De (inmiddels) ontwaakte dieren zouden dan gelegenheid hebben gekregen zich te verplaatsen.

Wij ontvingen van de heer B. Oele een afdruk van een door hem vervaardigde reproductie van een bouwtekening anno 1760 van het Kasteel van Sluis. Het origineel van deze tekening is eerst kort geleden te voorschijn gekomen.

Sas van Gent

Onze correspondent de heer R. Sloock rapporteert dat er in het afgelopen jaar geen vordering is gemaakt met de restauratie van de restanten van de waterkorenmolens (zie jb '76 blz. 89). In 1977 vormde zich een plaatselijke „molenstichting” tot doel hebbende te komen tot restauratie van de windmolen op het bolwerk „Generaliteit”. Wij ontvingen verder een exemplaar van het driemaandelijks tijdschrift „Sint-Laurensklok” 49e jg nr. 4, van de Broeders van Liefde te Zelzate (B.) met een lezenswaardig artikel van Broeder Leopold, „De fortengordel”, waarin 19 vm forten, redouten etc. worden besproken, deels op Nederlands, deels op Belgisch gebied liggende. Het tijdschrift is in onze bibliotheek opgenomen.

Kapelle

Te laat om er in dit jaarboek uitvoeriger op in te gaan, maken wij alsnog melding van de aanbieding door onze correspondent de heer B. Oele van een brochure van zijn hand over het onderzoek door R.O.B. van het kasteelterrein van „Ter Maelstede in Zuytbevelant” (te Kapelle).

NOORD-BRABANT

Bergen op Zoom

Het Gemeentebestuur van Bergen op Zoom heeft (andermaal), zoals men uit persberichten heeft kunnen opmaken, het plan opgevat het Ravelijn (beschermde monument) een bestemming te geven, die naar het oordeel van het bestuur onzer Stichting voor dit (enige) restant van

Coehoorns werk gevaren inhoudt. In de jaren 1969/1970 ging het om de bouw van een muziekschool op het Ravelijn waartegen wij bij G.S. onze bezwaren kenbaar hebben gemaakt. Aan dat plan werd de goedkeuring van G.S. onthouden. Wij hebben het gemeentebestuur doen weten dat ons standpunt t.a.v. bebouwing van het Ravelijn ongewijzigd is en dat de bovenvermelde persberichten verontrusting hebben gewekt. Burgemeester en wethouders van Bergen op Zoom hebben hierop geantwoord dat wordt gedacht aan een zgn. kleine amphitheater met een hoogteverschil van ca 1½meter. Het plan is evenwel nog in studie. Zodra dit concretere vorm zal hebben aangenomen zal de gemeente ons nader informeren.

Breda

In „De Oranjeboom”-1977, uitgave van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Stad en Lande van Breda „De Oranjeboom”, die binnenkort zal verschijnen, zal in een studie van Dr. F. A. Brekelmans, gemeente-archivaris van Breda, tevens secretaris van de Kring, uitgebreid aandacht worden besteed aan de middeleeuwse verdedigingswerken. In een afzonderlijk artikel zal verslag worden gedaan van recente opgravingen van restanten van de ME Gasthuispoort.

Grave

De kademuur van de Oude Haven – eertijds deel van het vm „Bomvrije Arsenaal” – is tijdens restauratiewerkzaamheden, die al vrij ver gevorderd waren, over een lengte van ca 35 meter ingestort. Na grondige bestudering van de toestand die was ontstaan, is men begonnen de Oude Haven vol te storten met zand en grint (dat t.z.t. weer moet worden verwijderd). De restauratie wordt voortgezet ondanks de ondervonden tegenslag.

Er bestaan plannen in de Hampoort een museum te vestigen.

's-Hertogenbosch

Onder leiding van de heer Besemer, hoofdarchitect van de Rijksgebouwendienst, wordt de Citadel gerestaureerd, waarbij de situatie van ca 1837 als grondslag wordt genomen. Dit houdt in, het slopen van vleugels die na die tijd zijn toegevoegd. De gerestaureerde Citadel zal t.z.t. ter beschikking komen van het Rijksarchief. Om meer efficiënte werkruimte te krijgen zal de binnenplaats worden overkapt. Na grondige bestudering der plannen en na ontvangen toelichting van de heer Besemer heeft, desgevraagd, het dagelijks bestuur te kennen gegeven zich geheel achter deze plannen te willen stellen. De werkzaamheden vorderen goed.

Crèvecoeur - jachthavenplan.

De Gemeente heeft aan de Eerstaanwendend Ingenieur der Genie een plan voorgelegd inzake een jachthaven, plaats biedende aan 3 à 400 boten, direct grenzende aan de westzijde van het fort Crèvecoeur (beschermd). Aangezien het dagelijks bestuur van mening is dat een dergelijke recreatieve druk in de toekomst het fort niet ongemoeid zal laten heeft het – desgevraagd – verklaard tegen dit plan ernstige bezwaren te moeten maken.

Heusden

In 1977 is de restauratie van de resten van het rondeel nabij „de Wiel” voltooid. Het noord-oostelijk deel van de vroegere ommuring, bestaande uit genoemd rondeel met de resten van de Bossche Poort en de aansluitende stadsmuurgedeelten, vormt thans een zeer fraai geheel.

De (herbouw)werkzaamheden bij de Wijkse Poort vorderen gestaag. In een brief aan het gemeentebestuur is de aandacht gevestigd op de onjuiste beplanting nabij de middelste walmolen. (Zowel aan de oost- als aan de zuidwestzijde zijn bomen geplant tot op ongeveer 10 m van die molen.) Op dit laatste hebben B. en W. van Heusden positief gereageerd met de toezegging dat deze bomen zullen worden verplaatst. Een afbeelding van de situatie bij de betreffende molen vindt men op blz. 78 in „Verschanste Schoonheid”.

Raamsdonksveer – Lunet aan de Donge

Het gemeentebestuur heeft aan de Stichting advies gevraagd omtrent een restauratieplan van de Lunet aan de Donge; een bespreking is hierna gevolgd. Onze correspondent heeft enkele gegevens die in ons archief aanwezig waren ter hand gesteld. De Grontmij heeft van de gemeente opdracht gekregen de restauratieplannen nader uit te werken.

Woudrichem

Het gemeentebestuur heeft onze Stichting zijn dank betuigd voor de ontvangen morele steun bij de rehabilitatie van de binnenstad.

Onze correspondent, de heer Van der Wel, zal onze Stichting vertegenwoordigen in de begeleidingscommissie voor de restauratie van de vestingwerken.

De houten brug tussen het vm ravelijn en de stad bij de Koepoort is versleten en moet worden vervangen. Het plan bestaat een nieuwe stenen boogbrug te bouwen. Militair-historisch is o.i. een stenen brug onjuist. Dergelijke verbindingen waren steeds van hout omdat zij in tijd van oorlog moesten kunnen worden weggenomen.

Willemstad

Met de hulp van studenten-vrijwilligers zijn alle wandelpaden begrind. Het algemeen onderhoud is, zoals kan worden vastgesteld zeer bevredigend. Een der aantrekkelijke aspecten in Willemstad is dat van de oude kei-bestrating. Hier en daar werd deze vervangen door nieuwe bestrating. Wij hopen dat de gemeente zoveel als het kan de oude bestrating zal handhaven en dat daár waar verbetering nodig is, de mogelijkheid zal worden bezien aan één zijde of aan weerszijden een goed voetpad/fietspad te maken, terwijl de keien van de middenweg blijven gehandhaafd.

Het bestemmingsplan „Vesting Willemstad” is in een naar onze opvatting gunstige zin gewijzigd vermits de groenstroken, die er in een vestingstad waren om in geval van belegering het vee samen te brengen, blijven gehandhaafd. Bebouwing zal alleen langs straten komen.

Als de bebouwing van de scheepswerf zal zijn voltooid zal dit een vooruitgang zijn v.w.b. het gezicht op de haven.

LIMBURG

Maastricht

„Bolwerk der Nederlanden”. Het is zo goed als zeker dat een standaardwerk over Maastricht zal verschijnen onder auspiciën van de Stichting Maaslandse Monografieën en geschreven door onze correspondent de heer L. J. Morreau. Met anderen zal onze Stichting aan deze uitgave haar steun verlenen.

De la Rivestraat. Een nieuwe straat in de stadswijk Oostermaas werd vernoemd naar de generaal-majoor Pieter de la Rive, directeur van Het Departement van fortificatiën der Oppermaas in de periode 1746-1771. Tijdens het directoraat De la Rive hadden te Maastricht, in hoofdzaak op de linker Maasoever, uitgebreide fortificeringswerkzaamheden plaats.

Restauratie O.L. Vrouwewal. Op 23 maart werd door aannemersbedrijf Schellinx, Maastricht, een aanvang gemaakt met de restauratie van de O.L. Vrouwewal, restant van het oostfront der 13de-eeuwse stadsomsluiting. Eind oktober waren de werkzaamheden voor de helft klaar. Zie ook jb 1975, blz. 90 en 1976 blz. 91.

Overdracht copie Parijse maquette. Een copie van de bekende Parijse maquette van Maastricht (ca 1750) werd op 26 maart door de demissionaire minister van Defensie, mr. A. Stemerink, overgedragen aan de Stichting Maquette Maastricht.

De maquette, in hoofdzaak uitgevoerd aan de hand van fotogrammetrische opnamen van het origineel, werd in de jaren 1974-1977 vervaardigd door de Centrale werkplaats Instructiemiddelen der Koninklijke Landmacht te Breda.

(foto's L. J. Morreau)

De jaarlijkse excursie van Menno van Coehoorn leidde dit jaar naar Maastricht, Omtrent deze bijzonder geslaagde dag zie men blz. 11.

Restauratie Hoge Fronten. Een belangrijk gebeuren in 1977 was de aanvang van de restauratie der Hoge Fronten, een ca 15 ha groot complex van 17de- en 18de-eeuwse fortificatie, gelegen ten noorden van de oude stadskern. Na voorbereidende werkzaamheden in juni werd eind juli door aannemersbedrijf Gebrs. Theunissen begonnen met het herstel van de rechterhelft van het bastion Holsteyn, waarvan de kosten zijn geraamd op f 500.000,—. De restauratie van de rest der Hoge Fronten, begroot op f 7.500.000,—, zal plaats hebben in fasen.

Nieuw d'Artagnanmonument. In 1973 werd herdacht het beleg van 1673 en het sneuvelen van de befaamde luitenant-kapitein der Witte musketiers, Charles de Batz-Castelmore, graaf d'Artagnan. Bij deze gelegenheid werd in het Aldenhofpark, als eerbetuiging aan de strijders van beide partijen, een in bruikleen verkregen d'Artagnanmonument opgericht. In de loop van juli 1977 kwam het definitieve gedenkteken gereed. Het werd vervaardigd door de beeldhouwster Gertrud Janusjewski en geplaatst nabij het punt waar d'Artagnan in 1673 de dood vond.

Vestingweek. In de week van 15 t/m 23 oktober werd door de Stichting Maastricht Vestingstad in samenwerking met VVV een vestingweek gehouden. Naast rondleidingen langs en door de diverse vestingmonumenten werd in het fort Sint-Pieter een fototentoonstelling ingericht, gewijd aan de ontmanteling van de vesting Maastricht (1868 vlg.).

FINANCIËEL VERSLAG 1977

Stichting Menno van Coehoorn

Als gevolg van de publicatie van „Verschanste Schoonheid” valt een grote toename in het bestand van begunstigers van onze Stichting te constateren, hetgeen resulteerde in een toename van de ontvangen contributies van bijna f 4.000,—. Desalniettemin is het Dagelijks Bestuur van mening dat een contributieverhoging wenselijk is. Wij gaan hierbij uit van het standpunt, dat de contributies tenminste de kosten van het jaarboek dienen te bestrijden. De

kosten van het drukken en verspreiden van het jaarboek hebben ruim f 14.000,- bedragen (dit bedrag is begrepen in de post „Algemene kosten”). In de aanstaande Jaarvergadering van het Algemeen Bestuur zal U worden voorgesteld de minimum contributie te verhogen met f 5,- tot f 20,- per jaar. Het minimum bedrag dat van Donateurs wordt gevraagd, bedraagt sinds de oprichting van de Stichting f 25,- per jaar. Ook ten aanzien van dit bedrag zal een voorstel ter tafel worden gebracht.

Ter dekking van de exploitatiekosten was het noodzakelijk een bedrag van f 25.000,- uit het „Fonds de Girard de Miolet van Coehoorn” naar de Stichting over te boeken. De exploitatierekening sluit desalniettemin met een nadelig saldo van f 6.524,14, waardoor het totale tekort op f 9.576,96 kwam te staan. Hierin kan slechts worden voorzien door een hogere bijdrage uit het Fonds GMC.

Ook het Fonds Atlas benodigde een versterking van f 5.000,-.

Fonds de Girard de Miolet van Coehoorn

Gedurende het verslagjaar werden subsidies verstrekt van f 5.000,- elk aan de Gemeenten Muiden en Nieuwpoort, ten behoeve van restauratiewerk.

Na overmaking van een bedrag van f 30.000,- naar de „Stichting Menno van Coehoorn”, resteerde van de inkomsten een bedrag van $\pm$ f 46.000,-, welk bedrag, aangevuld met f 64.000,- vrijgekomen door uitloting van obligaties, benodigd was voor de financiering van de uitgave van „Verschanste Schoonheid”, waarvoor een bedrag van $\pm$ f 132.000,- diende te worden gereserveerd. Van uitgevers en als resultaat van verkopen aan begunstigers, werd tot dusver ruim f 43.000,- ontvangen. De totale kosten van het boek – inclusief het in 1975 betaalde voorschot van f 11.458,34, hebben f 143.440,23 bedragen, zodat thans nog een bedrag van f 100.287,68 op de Balans paraisseert.

Na een eerste oplage van 5000 stuks – welke nog niet is uitverkocht – zullen nog minstens 15000 exemplaren aan de man gebracht dienen te worden, hetgeen enigszins optimistisch lijkt. In ieder geval gaan daar jaren over heen eer wij „eruit” zijn.

Het koersverloop op de effectenbeurs was gedurende het verslagjaar niet onbevredigend. De rekening koersverschillen verminderde met f 1035,08, welk bedrag ten gunste van de exploitatierekening werd geboekt. De exploitatierekening sloot daarmee met een voordelig resultaat van f 28.073,35. Het vermogen nam als gevolg hiervan toe tot f 1.487.017,94.

Stichting Menno van Coehoorn

Exploitatierekening over 1977 en Balans per 31 december 1977

RESULTATEN

ALGEMEEN	BATEN			LASTEN	
	1977	1976		1977	1976
Contributies	f 11.893,50	f 7.909,38	Bijdr. aan derden	f 585,—	f 465,—
Interest	2.787,55	2.716,61	Algem. kosten	27.010,12	26.487,69
Overb. AMRO	25.000,—	27.000,—	Onk. verg. Secr.	3.600,—	3.600,—
Overb. ABN	2.500,—	—	Porti	1.626,96	1.575,16
Excursie	2.700,—	3.200,—	Telefoon	1.804,19	2.085,76
Verk. drukwerken	695,87	431,—	Reiskosten	4.677,71	1.904,02
Verk. dassen	96,—	1.063,50	Excursie	2.346,65	2.836,01
Verk. penningen	187,50	2.324,20	Bijeenk. corresp.	519,50	798,50
Diversen	55,—	10,—	Toegerekende rente	2.031,50	1.935,—
Terugboek.	731,90	—	Bankkosten	50,90	41,47
			Restituties	20,—	108,50
			Bibliotheek	2.633,23	—
			Diversen	107,—	—
			Overb. AMRO	3.658,70	—
			Overb. GIRO	2.500,—	—
Saldo —	f 46.647,32	f 44.654,69	Saldo +	f 53.171,46	f 41.837,11
	6.524,14	—			2.817,58
	f 53.171,46	f 44.654,69		f 53.171,46	f 44.654,69

ATLAS	BATEN			LASTEN	
	1977	1976		1977	1976
Saldo 1-1-1977	f 16.608,28	f 4.823,18	Uitgaven	f 19.128,95	f 9.195,34
Ontvangsten	1.773,50	980,44	Saldo naar		
Overb. AMRO	5.000,—	—	Fonds Atlas	4.252,83	16.608,28
	f 23.381,78	f 25.803,62		f 23.381,78	f 25.803,62

BALANS PER 31-12-1977

	ACTIVA			PASSIVA	
	1977	1976		1977	1976
Postgiro	f 1.550,53	f 14.622,42	Kapitaal	f 42.661,50	f 40.630,—
ABN rek/crt.	27,53	2.093,35	Fonds atlas	4.252,83	16.608,28
Effecten	36.673,81	37.777,19	Represent. Fonds	110,—	110,—
			Contr. vooruitbet.	804,50	197,50
Saldo verlies	f 38.251,87	f 54.492,96		f 47.828,83	f 57.545,78
	9.576,96	3.052,82			
	f 47.828,83	f 57.545,78		f 47.828,83	f 57.545,78

Fonds de Girard de Milet van Coehoorn

Verlies- & Winstrekening over 1977 en Balans per 31 december 1977

VERLIES- & WINSTREKENING 1977

BATEN		LASTEN			
	1977	1976			
Ontvangen rente	f 75.876,39	f 85.697,34	Rente rekening	f 619,92	f 18,06
			Onk. effec.verkeer	8.218,20	7.049,99
			Overb.n.M.v.C.	30.000,—	47.000,—
			Subsidies	10.000,—	—
			Bibl. Sp.Speckman	—	8.870,—
			Afschr. Buit. bel.	—	1.381,28
Rek. koersversch.	1.035,08	—	Rek. koersversch.	—	69.151,90
Resultaat —	—	47.773,89	Resultaat +	28.073,35	—
	<hr/>	<hr/>		<hr/>	<hr/>
	f 76.911,47	f 133.471,23		f 76.911,47	f 133.471,23

BALANS PER 31 DECEMBER 1977

ACTIVA		PASSIVA		
	1977	1976		
Bank	f 36.703,43	f 44.030,15	Rekening	
Effecten	1.406.684,22	1.457.718,08	koersversch.	f 68.896,—
<i>Vooruit bet. posten</i>			Vermogen	1.487.017,94
Versch. Sch. 100.287,68				
Penningen	2.715,80			
Dassen	1.648,50			
	<hr/>	<hr/>		
	104.651,98	19.481,34		
<i>Nog te ontvangen</i>				
Ned. div. bel.	7.720,73			
Buit. div. bel.	153,58			
	<hr/>	<hr/>		
	7.874,31	7.646,10		
	<hr/>	<hr/>		
	f 1.555.913,94	f 1.528.875,67		

TOELICHTING OP BALANS

Boekw. effecten 31-12-76	f 1.457.718,08
Gekochte effecten	276.916,32
	<hr/>
	f 1.734.634,40
Verk. en uitgel. effecten	327.950,18
	<hr/>
Boekwaarde per 31-12-77	f 1.406.684,22
Rek. koersverschillen	68.896,—
	<hr/>
Beurswaarde per 31-12-77	f 1.337.788,22
	<hr/>
Vermogen per 31-12-76	f 1.458.944,59
Resultaat 1977 positief	28.073,35
	<hr/>
Vermogen per 31-12-77	f 1.487.017,94

Rekening koersverschillen

Saldo op Balans	f 68.896,—
Vorig saldo	69.931,08
	<hr/>
Naar V&W rek.	f 1.035,08

AANHANGSEL I

(Voor adressen wordt verwezen naar pagina 101)

Bestuursamenstelling per 1 januari 1978

DAGELIJKS BESTUUR (tevens hoofdbestuursleden)

<i>Voorzitter</i>	W. F. K. Engelbrecht	Breda
<i>Ondervoorzitter</i>	J. Sneep	Woudenberg
<i>Secretaris</i>	H. A. Treu	Oisterwijk
<i>Penningmeester</i>	E. van Walree	Baarn
<i>Bibliothecaris</i>	Ir. H. J. Walkate	Den Haag
<i>Adviseur (stedebouwkundig)</i>	Ir. Ch. C. van der Vlis	Haarlem
<i>Adviseur (monumentenbeleid)</i>	Mr. P. J. van der Mark	Den Haag
<i>Lid (bijz. opdr.)</i>	H. C. Tesink	Nieuw Vennepe

HOOFDBESTUUR

De leden van het hoofdbestuur zijn:

I zie dagelijks bestuur

II met mandaat

<i>naam</i>	<i>plaats</i>	<i>functie/aangewezen door:</i>
.....	Willemstad	Burgemeester
L. M. Voster	Woudrichem	Burgemeester
Drs. H. J. Kastein	Naarden	Burgemeester
H. Vegter	Brielle	Wethouder
J. Hoofman	Breda	Bond Heemschut
Prof. Dr. C. J. A. C. Peeters	Amsterdam	Vereniging „Hendrick de Keyser”
Ir. H. T. Vink	Amsterdam	Ned. Inst. voor Ruimtelijke Ordening en Volkshuisvesting
Mr. M. C. Bloemers	Voorburg	Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten
Dr. J. G. N. Renaud	Amersfoort	Kon. Ned. Oudheidkundige Bond
Mr. M. Tydeman	Blaricum	Stad en Lande Gooiland
E. R. Brederode	Den Haag	Kon. Nederlandse Toeristenbond ANWB
J. Jessurun	Utrecht	Rijksdienst voor de Monumentenzorg
W. Helder	Woubrugge	Kon. Ned. Leger- en Wapenmuseum, Leiden
Mr. G. van der Flier	Doorn	Ver. „De Hollandsche Molen”
Ir. J. M. Koopman	Driebergen	Cultuurtechnische Dienst
Dr. Ir. J. A. H. Hendriks	Oosterbeek	Ver. Kon. Nederlandse Heidemaatschappij
Drs. J. A. van der Ven	Wijk bij Duurstede	Ned. Ver. tot Bescherming van Vogels
Mr. J. A. C. de Jonge	Den Haag	Rijksplanologische Dienst
W. J. H. Cortenraad	Wassenaar	Departement van Defensie - Directoraat Gebouwen, Werken en Terreinen (D.G.W.T.)
Lnt.kol. H. M. Aalbers	Havelte	Commandant Regiment Infanterie Menno van Coehoorn (sedert 12-1-1978)

III overige leden

R. J. Benthem	Eck en Wiel
P. B. Bouman	Veenendaal
Jhr. Ir. A. L. van den Brandeler	Hengelo (Gld.)
A. H. Mohr	Doorwerth
Ir. G. A. Overdijkink	Bilthoven
Mr. H. E. Phaff	Bloemendaal

DE STUDIECOMMISSIE

<i>Voorzitter:</i>	J. Sneeep *)	Woudenberg
<i>Leden:</i>	Dr. J. Belonje	Alkmaar
	G. W. G. van Bree	Roermond **)
	W. A. van Ham	Bergen op Zoom
	Y. Meeter	Den Haag
	Mevrouw J. C. Meeter-Heetland	Den Haag
	A. H. Mohr *)	Doorwerth
	Dr. Ir. H. A. van Oerle	Oude Ade,
		Rijpwetering
<i>Medewerkers:</i>	A. Corten	Heerlen
	W. Hendriks	Venlo **)
	A. E. L. Jonkergouw **)	Sittard
	Drs. A. C. M. Kappelhof	's-Hertogenbosch
	Ir. W. Keeris	Roermond
	Ir. A. H. W. Martens	Simpelveld
	L. J. Morreau **)	Maastricht
	Dr. G. Overdiep **)	Peize
	Mr. Stan Smeets **)	Weert
	G. van der Wel Ing. **)	Tilburg
	Dr. J. S. van Wieringen **)	Waalre

*) tevens hoofdbestuurslid

***) tevens correspondent

STICHTINGSGEGEVENS

Gegevens over de Stichting Menno van Coehoorn, die van belang zijn ingeval men de Stichting in een laatste wilsbeschikking met een schenking zou willen bedenken.

De Stichting is opgericht op 18 april 1932 en gedomicilieerd ten kantore van Notaris Mr. A. M. Benders te Amsterdam.

Zij werd met machtiging van de Directeur der Rijksbelastingen te Amsterdam, d.d. 17 september 1959, nr. R. 9/821, door de Inspectie der Registratie en Successie te Amsterdam, toegelaten als rechtspersoon in de zin van het gestelde in art. 24, I der Successiewet 1956.

AANHANGSEL II

Correspondentschappen

Friesland, provincie

Jhr. E. C. Storm van 's Gravesande, Leeuwarden

Groningen en Drente, provincies

Dr. G. Overdiep, Peize

Overijssel, provincie

D. J. Reeskamp, „Oversticht”, Zwolle

A. J. Tempelman Ing., Zwolle

Gelderland I, Veluwe & Grebbelinie

L. H. Postma, Ede

Gelderland II, Oude Graafschap & de Lymers

J. Agema, Velp (Gld.)

C. J. Kneppelhout, Doetinchem

Gelderland III, Betuwe & Land van Maas en Waal

H. v.d. Steeg, Arnhem

F. L. Diekerhoff, Geldermalsen

Utrecht (+), provincie & Nieuwe Hollandse Waterlinie (waarvan delen in NH en ZH)

G. Koppert, Utrecht

J. C. Hopperus Buma (stad Amersfoort), Amersfoort

Noord-Holland I, (voor zover niet begrepen in NH II) Hollandse Waterlinie

G. Koppert, Utrecht

Noord-Holland II, Vesting Naarden e.o. Muiden, Weesp

C. G. Scheltema, Naarden

Noord-Holland III, Stelling van Amsterdam, Linie van Beverwijk

P. L. Mulder Ing., Aerdenhout

Noord-Holland IV, Stelling van Den Helder & Texel

IJ. Weistra Ing., Den Helder

Noord-Holland V, alle niet door correspondentschappen gedekte gebieden in de provincie

J. P. Jongsma Ing., Amsterdam

Zuid-Holland I, Voorne-Putten

J. Klok (gem. archivaris Brielle), Oostvoorne

Zuid-Holland II, Gorinchem e.o., Brakel, Poederrijen, fort Vuuren (Gld.), fort Giessen (N.Br.)

Dr. C. van der Graaf, Gorinchem

Zuid-Holland III, Groot Waterschap Woerden (deel Hollandse Waterlinie)

Mr. G. B. F. Jurg, Woerden

Zuid-Holland IV, Restauratieadviseur, algemeen

W. de Jong, Leiderdorp, bijzondere correspondent

Zeeland I, provincie (m. u. v. II & III)

Ir. J. A. Trimpe Burger, Aardenburg

B. Oele, Kapelle

Zeeland II, Zeeuws-Vlaanderen-Oost (m. u. v. III)

R. Sloock, Sas van Gent

Zeeland III, Zeeuws-Vlaanderen-Oost (gemeenten Hulst en Hontenisse)

P. J. Brand, Hulst

Noord-Brabant I, (West-Brabant m. u. v. II)

Drs. R. J. G. H. van Hasselt, Roosendaal

Noord-Brabant II, Vesting Willemstad e.o.

W. Maris J. Azn., Willemstad

Noord-Brabant III, Midden-Brabant

G. van der Wel Ing., Tilburg

Noord-Brabant IV, Oost-Brabant

Dr. J. S. van Wieringen, Waalre

Limburg I, Noord-Limburg, Venlo e.o.

W. Hendriks, Venlo

Limburg II, Roermond e.o.

G. W. G. van Bree, Roermond

Limburg III, Land van Weert

Mr. Stan Smeets, Weert

Limburg IV, Sittard e.o.

A. E. L. Jonkergouw, Sittard

Limburg V, Zuid-Limburg

L. J. Morreau, Maastricht

Bijzonder correspondentschap (landelijk): natuurbehoud in en om vestingwerken

G. H. J. de Kroon, Gorinchem

Buitenlandse contacten

België

Koninklijk Museum van het Leger, Brussel

Simon Stevinstichting, Dr H. Le Page, Berchem-Antwerpen

Bondsrepubliek Duitsland

Westfälisches Landesmuseum für Kunst und Kulturgeschichte, Münster

Hartwig Neumann, Jülich

Groot Brittannië

Fortress Study Group, Rochester-Kent

Japan

Drs J. de Vries – Japan-Nederland Instituut, Tokio

Republiek Zuid-Afrika

Simon van der Stel Stichting, Pretoria

Alfabetische lijst van bestuursleden, correspondenten, commissieleden en -medewerkers in Nederland

HB: hoofdbestuur
DB: dagelijks bestuur (tevens HB)
C: correspondent
CB: bijzondere correspondent

SCL: lid studietoelatingcommissie
SCM: medewerker
BA: beleggingsadviseur

<i>cat.</i>	<i>naam</i>	<i>adres</i>	<i>woonplaats</i>	<i>telefoon</i>
HB	Aalbers, Lnt.kol H. M.	Johannes Postkazerne	Havelte	—
C	Agema, J.	Schoonenbergsingel 27	Velp Gld	085-618420
SCL	Belonje, Dr J.	Postbus 107	Alkmaar	072-12974
HB	Benthem, R. J.	Adam van Delenstraat 36	Eck en Wiel	—
HB	Bloemers, Mr M. C.	Effathalaan 39	Voorburg	—
HB	Bouman, P. B.	Pr. Wil. Alexanderpark 141	Veenendaal	—
C	Brand, P. J.	Grote Markt 14	Hulst	01140-2269
HB	Brandeler, Jhr Ir A. L. v.d.	Hofstraat 3	Hengelo Gld	—
HB	Brederode, E. R.	Wassenaarseweg (ANWB) 220	Den Haag	—
C/SCL	Bree, G. W. G. van	Swalmerstr. 12 (stadsarch.) diensturen	Roermond	04750-92222
SCM	Corten, A.	Ir Lelystraat 134	Heerlen	045-717764
HB	Cortenraad, W. J. H.	Van Polanenpark 161	Wassenaar	—
C	Diekerhoff, F. L.	Nassastraat 1	Geldermaresen	03455-1773
DB	Engelbrecht, W. F. K.	Willem van Oranjelaan 11	Breda	076-654588
HB	Flier, Mr G. van der	Van der Leelaan 19	Doorn	—
C	Graaf, Dr C. van der	Concordiaweg 15	Gorinchem	01830-23425
SCL	Ham, W. A. van	Noordsingel 140	Bergen op Zoom (gem. archief)	01640-33920
C	Hasselt, Drs R. J. G. H. van	Molenstraat 10	Roosendaal	—
H.B.	Helder, W.	Vierambachtsweg 25	Woubrugge	—
HB	Hendriks, Dr Ir J. A. H.	Schelmseweg 50	Oosterbeek	—
C/SCM	Hendriks, W.	Goltziusstr. 21 (gem.arch.) diensturen	Venlo	077-93333
HB	Hooftman, J.	Pr. Alexanderlaan 5	Breda	—
C/SCL	Hopperus Buma, J. C.	Huygenslaan 18	Amersfoort	033-12164
HB	Jessurun, J.	Nieuwe Gracht 94	Utrecht	—
CB	Jong, W. de	Julianastraat 25 (Prov. Waterstaat Z.H., diensturen)	Leiderdorp Den Haag	071-895277 070-264111
HB	Jonge, Mr J. A. C. de	Piet Heinstraat 112a	Den Haag	—
C	Jongsma, J. P., Ing	Oranje Nassaukazerne (diensturen)	Amsterdam	020-224252 t. 293
C/SCM	Jonkergouw, A. E. L.	Vijverweg 7	Sittard	04490-2974
C	Jurg, Mr G. B. F.	Cattenbr.laan 63	Woerden	03480-4526
SCM	Kappelhof, Drs A. C. M.	Parade 17 (Prov.Gen.v.K.&W. in N.Br.) diensturen	's-Hertog.bosch	073-139484
HB	Kastein, Drs H. J.	Jul. v. Stolberglaan 94	Naarden	—
SCM	Keeris, Ir W.	Wilhelminalaan 12	Roermond	04750-22980
C	Klok, J.	Kranenhoutlaan 2	Oostvoorne	01885-2587
C	Kneppelhout, C. J.	E. Bergsmastraat 9	Doetinchem	08340-23982
HB	Koopman, Ir J. M.	Horstlaan 15	Driebergen	—
C	Koppert, G.	Joseph Haydnlaan 31	Utrecht	030-935802
CB	Kroon, G. H. J. de	Havendijk 56	Gorinchem	01830-32809
C	Maris J. Azn., W.	Achterstraat 20	Willemstad	01687-2394

DB	Mark, Mr P. J. van der	De Poorterstraat 22	Den Haag	070-240315
BA	Marle, J. G. van	Museumlaan 1	Bussum	—
SCM	Martens, Ir A. H. W.	Past. Gilissenstraat 7	Simpelveld	04442-1704
SCL	Meeter, Y.	Vlaskamp 62	Den Haag	070-857044
SCL	Meeter-Heetland, Mevr, J. C.	Vlaskamp 62	Den Haag	070-857044
HB/SCL	Mohr, A. H.	Beethovenlaan 49	Doorwerth	085-334250
C/SCM	Morreau, L. J.	Cannerweg 144	Maastricht	043-19541
C	Mulder, P. L., Ing	Anjelierenlaan 4	Aerdenhout	023-242547
C	Oele, B.	Vroonlandseweg 3b	Kapelle	01102-1700
SCL	Oerle, Dr Ir H. A. van	Boekhorsterweg 5	Oude Ade	01712-8568
C/SCM	Overdiep, Dr G.	Horst 21 - Huis ter Hansouwe	Peize	05907-3670
HB	Peeters, Prof Dr C. J. A. C.	Herengracht 378	Amsterdam	—
HB	Phaff, Mr H. E.	Joh. Verhulstweg 58	Bloemendaal	—
C	Postma, L. H.	Kweeklustlaan 1	Ede	08380-10897
C	Reeskamp, D. J.	Waterstraat 79-83, „Oversticht” diensturen	Zwolle	05200-13257
HB	Renaud, Dr J. G. N.	Breestraat 26	Amersfoort	—
C	Scheltema, C. G.	Turfpoortstraat 39	Naarden	02159-43610
C	Slock, R.	Stationsstraat 32	Sas van Gent	01158-1450
C/SCM	Smeets, Mr Stan	Wilhelminasingel 47	Weert	04950-22555
BA	Sminia, Jhr W. J. van	Apollolaan 32	Amsterdam	—
DB/SCL	Sneep, J.	Kennedylaan 28	Woudenberg	03498-3575
C	Steeg, H. van der	Pontanuslaan 47	Arnhem	085-427412
C	Storm van 's Gravesande, Jhr E. C.	Europaplein 10b	Leeuwarden	05100-24113
C	Tempelman, A. J. Ing	Vlist 27	Zwolle	05200-31196
DB	Tesink, H. C.	Van Haeringen- plantsoen 19	Nieuw Vennepe	02526-4019
DB	Treu, H. A.	Klompven 16a POSTBUS 110	Oisterwijk	04242-2346
C	Trimpe Burger, Ir J. A.	Landstraat 48	Aardenburg	01177-1572
HB	Tydeman, Mr M.	Prins Hendriklaan 2	Blaricum	—
HB	Vegter, H.	Coppelstockstraat 16	Brielle	—
HB	Ven, Drs J. A. van der	Peperstraat 9	W. b. Duurstede	—
HB	Vink, Ir H. T.	Wildenborch 79	A'dam/B'veldert	—
DB	Vlis, Ir Ch. C. van der	Anna van Burenlaan 59	Haarlem	023-283806
HB	Voster, L. M.	Postweg 2	Woudrichem	—
DB	Walkate, Ir H. J.	Van der Aastraat 112	Den Haag	070-241508
DB	Walree, E. van	Prins Hendriklaan 92	Baarn	02154-16594
C	Weistra, IJ. Ing	't Koggeschip 34 (diensturen)	Den Helder	02230-13343
C/SCM	Wel, G. van der Ing	Frankenlaan 85	Tilburg	013-675112
C/SCM	Wieringen, Dr J. S. van	Dirck van Hornelaan 9	Waalre	04904-4626
	Secretariaat	Klompven 16a POSTBUS 110	Oisterwijk	04242-2346
	Bibliotheek	Alexanderkazerne G217 K43	Den Haag	070-731867
	Penningmeester	Prins Hendriklaan 92 GIRO	Baarn BAARN	02154-16594 63844

INHOUD

	pag.
Inleiding en algemeen overzicht (secr.)	5
Zomerexcursie Maastricht – G. Gerrits	11
Vestingstedendag 1977 Grave – Mr. P. J. v.d. Mark	14
Oost-Souburg - opgravingen – Ir. J. A. Trimpe Burger	17
Lodewijk XIV, titelprent – H. A. Treu	25
Hoofddorp, de caponnière van het fort – Mr. J. Belonje	27
Niederländische Landesbefestigung 1941 – Hartwig Neumann	31
Correspondentendag Bergen op Zoom 1977 – P. L. Mulder, ing.	38
Hakodate - Japan (secr.)	40
Regiment Infanterie Menno van Coehoorn	43
De N.C.M. in 1977 (voorz.)	46
Dover 1977,	
Konferentie Fortress Study Group – Dr. J. S. v. Wieringen	49
Leest U mee?	
<i>Anthony Kemp</i> , Castles in Colour – Dr. J. G. N. Renaud	55
<i>Prof. Dr. J. J. Poelhekke</i> , Frederik Hendrik – J. Sneep	56/58
<i>Dr. G. Overdiep</i> , Slag bij Ane 1227 – J. Sneep	
<i>Dr. R. L. Schuurmsma e.a.</i> , „Veertien-achtien de eerste wereldoorlog” – J. Sneep	
<i>Volker Schmidchen</i> , Bombarden, Befestigungen, Büchsenmeister – J. Sneep	
„Verschanste Schoonheid”, Anderen over –	59
Vestingen, forten en de levende natuur – A. v. Beintum	60
Batavia tweemaal belegerd 1628/1629 – H. A. Treu	62
Van 't Terreplein	
Reis naar Hulst 1933 –	69
Ontwikkeling landelijke gebieden –	69
Expositie Vredenburg	70
Vraagstukken extraordinaris Ingenieurs 1733 – H. A. Treu	71
Studiecommissie/Bibliotheek	74/75
Mededelingen over historische vestingwerken	
<i>Groningen/Friesland</i>	76/77
Bellingwolderschans, Bourtange, Dokkum	
<i>Overijssel</i>	78/79
Blokszijl, Deventer, Kampen, Zwolle, Harrevelderschans	
<i>Gelderland</i>	79/81
Doesburg, Groenlo, Huissen, Zutphen, Boven-Lent,	
Pannerden, Westervoort, Werk aan het Spoel	

<i>Utrecht</i>	81
Amersfoort, Utrecht, Woudenberg, Rijnauwen	
<i>Noord-Holland</i>	82/87
Texel (G. Gerrits), Naarden, Weesp, Muiden, Aalsmeer, Hoofddorp, Velsen, Middenweg/Beemster, Purmerend, Den Helder	
<i>Zuid-Holland</i>	87/88
Gorinchem, Hellevoetsluis, Leiden, Nieuwpoort	
<i>Zeeland</i>	89/90
Vlissingen, Oost-Souburg, Goes, Hulst, Sluis, Sas van Gent, Kapelle	
<i>Noord-Brabant</i>	90/92
Bergen op Zoom, Breda, Grave, 's-Hertogenbosch Crèvecoeur, Heusden, Raamsdonkveer, Woudrichem, Willemstad	
<i>Limburg</i>	92/93
Maastricht	
Financieel verslag penningmeester	93/96
Aanhangsel I	97/98
Bestuurssamenstelling, Studiecommissie	
Stichtingsgegevens	98
Aanhangsel II	99/100
Correspondentschappen, Buitenlandse contacten	
Alfabetische adreslijst, organisatie M.v.C.	101/102

*Dit Jaarboek is gedrukt bij De Walburg Pers te Zutphen,
prijs f 17,50; leden gratis.*

Afbeelding omslag: Naarden, beer met monnik (foto Frits van Santen)

Benno von Czecho

1874